

МОЛОДОЙ

ISSN 2072-0297

учёный

научный журнал

Казақстан

Zhas galym
Qazaqstan

Массовое сознание.

Каждый человек, даже если он не знает, что это такое, и не осознаёт, что это такое, всё равно живёт им.

Независимо от сферы науки, люди, которые изучают процессы развития, пользуются одними и теми же приемами и способами исследования.

Массовое сознание — практическое знание различных социальных групп, основанное на специализированном знании, нужное социальным группам повседневной жизни для взаимодействия и коммуникации в малых группах, местности проживания, стране, мире.

19

2015

ISSN 2072-0297

Молодой учёный Казакстан Zhas galym Qazaqstan

Научный журнал
№ 19 (99) / 2015

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал входит в систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) на платформе elibrary.ru.

Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

Ответственные редакторы:

Кайнова Галина Анатольевна

Осянина Екатерина Игоревна

Художник: Шишков Евгений Анатольевич

Верстка: Бурьянов Павел Яковлевич

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Материалы публикуются в авторской редакции.

На обложке изображен Борис Андреевич Грушин (1929—2007) — советский и российский философ, социолог, методолог исторических и социологических исследований.

Адрес редакции:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый»

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый»,
420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, 26.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Ахметова Галия Дуфаровна, доктор филологических наук

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, доктор педагогических наук

Иванова Юлия Валентиновна, доктор философских наук

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук

Лактионов Константин Станиславович, доктор биологических наук

Сараева Надежда Михайловна, доктор психологических наук

Авдеюк Оксана Алексеевна, кандидат технических наук

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук

Алиева Тарана Ибрагим кызы, кандидат химических наук

Ахметова Валерия Валерьевна, кандидат медицинских наук

Брезгин Вячеслав Сергеевич, кандидат экономических наук

Данилов Олег Евгеньевич, кандидат педагогических наук

Дёмин Александр Викторович, кандидат биологических наук

Дядюн Кристина Владимировна, кандидат юридических наук

Желнова Кристина Владимировна, кандидат экономических наук

Жуйкова Тамара Павловна, кандидат педагогических наук

Жураев Хусниддин Олтинбоевич, кандидат педагогических наук

Игнатова Мария Александровна, кандидат искусствоведения

Коварда Владимир Васильевич, кандидат физико-математических наук

Комогорцев Максим Геннадьевич, кандидат технических наук

Котляров Алексей Васильевич, кандидат геолого-минералогических наук

Кузьмина Виолетта Михайловна, кандидат исторических наук,

кандидат психологических наук

Кучерявенко Светлана Алексеевна, кандидат экономических наук

Лескова Екатерина Викторовна, кандидат физико-математических наук

Макеева Ирина Александровна, кандидат педагогических наук

Матроскина Татьяна Викторовна, кандидат экономических наук

Матусевич Марина Степановна, кандидат педагогических наук

Мусаева Ума Алиевна, кандидат технических наук

Насимов Мурат Орленбаевич, кандидат политических наук

Прончев Геннадий Борисович, кандидат физико-математических наук

Семахин Андрей Михайлович, кандидат технических наук

Сенцов Аркадий Эдуардович, кандидат политических наук

Сенюшкин Николай Сергеевич, кандидат технических наук

Титова Елена Ивановна, кандидат педагогических наук

Ткаченко Ирина Георгиевна, кандидат филологических наук

Фозилов Садриддин Файзуллаевич, кандидат химических наук

Яхина Асия Сергеевна, кандидат технических наук

Ячинова Светлана Николаевна, кандидат педагогических наук

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, кандидат филологических наук, доцент (Армения)

Арошидзе Паата Леонидович, доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)

Атаев Загир Вагитович, кандидат географических наук, профессор (Россия)

Бидова Бэла Бертовна, доктор юридических наук, доцент (Россия)

Борисов Вячеслав Викторович, доктор педагогических наук, профессор (Украина)

Велковска Гена Цветкова, доктор экономических наук, доцент (Болгария)

Гайич Тамара, доктор экономических наук (Сербия)

Данатаров Агахан, кандидат технических наук (Туркменистан)

Данилов Александр Максимович, доктор технических наук, профессор (Россия)

Демидов Алексей Александрович, доктор медицинских наук, профессор (Россия)

Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)

Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)

Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич, доктор медицинских наук, профессор (Кыргызстан)

Игисинов Нурбек Сагинбекович, доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)

Кадыров Кутлуг-Бек Бекмурадович, кандидат педагогических наук, заместитель директора (Узбекистан)

Кайгородов Иван Борисович, кандидат физико-математических наук (Бразилия)

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)

Козырева Ольга Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Россия)

Колпак Евгений Петрович, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)

Лю Цзюань, доктор филологических наук, профессор (Китай)

Малес Людмила Владимировна, доктор социологических наук, доцент (Украина)

Нагервадзе Марина Алиевна, доктор биологических наук, профессор (Грузия)

Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)

Прокопьев Николай Яковлевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)

Прокофьева Марина Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)

Рахматуллин Рафаэль Юсупович, доктор философских наук, профессор (Россия)

Ребезов Максим Борисович, доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)

Сорока Юлия Георгиевна, доктор социологических наук, доцент (Украина)

Узаков Гулом Норбоевич, кандидат технических наук, доцент (Узбекистан)

Хоналиев Назарали Хоналиевич, доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)

Хоссейни Амир, доктор филологических наук (Иран)

Шарипов Аскар Калиевич, доктор экономических наук, доцент (Казахстан)

СОДЕРЖАНИЕ

ГЕОГРАФИЯ

Айдаров О. Т., Арыстан Е. Ж., Ізтілеуова Д. Б.

Қазақ жеріндегі қорықтар жүйесінің қалыптасу ерекшеліктері 1

ИСТОРИЯ

Туякова А. Е.

Қазақстанда кәсіптік-техникалық оқу орындарының қалыптасуы және олардың әлеуметтік бағыттылығы 8

ПЕДАГОГИКА

Ерсарина Г. С.

Менің инновациялық сабағым 19

Назарова Г. А.

Гидрологиялық білім жүйесінің ағартушылық-тәрбиелік мәні 23

ФИЛОЛОГИЯ

Джумагулова М. Ш., Нурекешова Г. Р., Ташенова Ж. А.

Жаһандану дәуіріндегі тілдік плюрализм мәселелері 27

Диуанова Р. К.

Туыстық атаулардың құрамындағы кірме сөздер 32

Нурекешова Г. Р., Джумагулова М. Ш., Ташенова Ж. А.

Дүниенің тілдік бейнесін қалыптастырушы стереотиптер 36

Ташенова Ж. А., Джумагулова М. Ш., Нурекешова Г. Р.

Ағылшын-қазақ тілдеріндегі ғылыми терминологияның қалыптасуы мен дамуы . 41

ЭКОЛОГИЯ

Байтанаев О. А., Молдахан Ж., Серікбаева А. Т., Вайтихович А. В.

Жоңғар Алатауы ұлттық парктағы маралдың (*cervus elaphus sibirica*) 2010–2014 жылдар аралығындағы сан динамикасы және олардың фенологиялық құбылыстарының ерекшеліктері 47

ГЕОГРАФИЯ

Қазақ жеріндегі қорықтар жүйесінің қалыптасу ерекшеліктері

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, география ғылымдарының кандидаты
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Арыстан Ерлан Жарқынбекұлы, жаратылыстану магистрі;
Ізтілеуова Динара Батырбекқызы², биология бакалавры
Химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі
(Қызылорда, Қазақстан)

Қазақ халқында ежелгі қасиетті жер-суды пір тұтудың нәтижесінде ерекше қорғалып сақталған табиғат ескерткіштері бар. Географиялық нысандарды «қасиетті», «киелі» деп жариялау арқылы, халық ғасырлар бойы қазақ жеріндегі орман қорын, өзен-көлді, таулы аймақтардың табиғи қорларын, ежелгі тарихи-археологиялық ескерткіштерді қорғауға алды.

Особенности формирования системы заповедных территорий в Казахской земле

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук,
старший преподаватель
Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата (Казахстан)

Арыстан Ерлан Жаркынбекович, магистр, учитель;
Изтилеуова Динара Батырбековна, бакалавр
Назарбаев интеллектуальная школа (г. Кызылорда, Казахстан)

У Казахского народа, в результате того, что они почитали многие места своей земли и ее воды как священные, сохранилось много особо охраняемых памятников природы. Географические объекты из-за того, что объявлялись священными, почитаемыми, особо охранялись, в том

числе лесной фонд, реки и озера, природные фонды горных местностей, древние историко-археологические памятники.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде география-экология ғылымдары алдында қоршаған табиғи ортаны қорғау мен оның қорларын тиімді пайдаланудың ғылыми негіздерін жасау міндеттері тұр.

Қазіргі кездегі экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуы табиғатты пайдаланудың жаңа үлгілерін негіздеуді қажет етеді. Қазақстан жеріндегі экожүйелердің антропогендік өзгерістері байырғы табиғатты пайдалау үрдістері мен тәжірибесін кеңінен зерттеп, ғылыми ізденістер мен жобаларға енгізу ісін жеделдетуді талап етеді. Бұл бағыттағы зерттеулер табиғат пен адам қоғамының өзара әрекеттесуі жөніндегі қоғамдық-тарихи және жаратылыстану ғылымдарының қорытындыларын жинақтайтын тарихи геоэкология ғылымының шеңберіне енеді.

Табиғатты қорғауға қатысты мәселелерде «қоршаған орта» терминін «тірі ағзаларды қоршаған белгілі бір табиғат құрамбөліктері мен нысандар жиынтығы» ретінде түсінуге болады. «Табиғат қорғау» ұғымы «игеру», «өзгерту», «қалпына келтіру» терминдерімен қатар, ауқымы кең «табиғатты тиімді пайдалану» деп аталатын жүйенің ажырамас бөлігі болып табылады [1]. Олай болса, табиғатты пайдалануға қатысты сөз қозғау барысында табиғат құрамбөліктерінің өзгерістеріне, оларды қорғауға және қалпына келтіруге байланысты мәселелердің қамтылуы олардың аталған генетикалық тұтастығынан туындайды [2].

Әр халықтың шаруашылық әрекетті ұйымдастыруы әркелкі болатыны сияқты, тарихи-әлеуметтік, географиялық, тілдік факторлардың әсерінен қазақ халқының табиғатты қорғау дәстүрінің де өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ халқының табиғатты қорғау дәстүрі ықылым заманнан қалыптасқан. Оны зерттеу арқылы және табиғат құрамбөліктеріндегі қазіргі өзгерістерді танып-біліп, жойылған өсімдіктер мен жануарлардың бастапқы таралу кеңістігінің картасын түсіруге және қорғалуы тиіс нысандардың аттарын анықтауға болады.

Адам баласы жаратылысынан табиғаттың бір бөлшегі ретінде онымен бірге жасап келеді. Осының негізінде табиғаттағы, яғни қоршаған ортадағы кез-келген дүниеге ол өз көз қарасымен қарап, оған өз теңеуін беріп өмірдегі маңызын суреттеп көрсетіп отырды.

Түркі халықтарының табиғатпен өзара қарым-қатынасы әр түрлі діни сенім-нанымдар мен түсініктерде бейнеленген табиғатты құрметтеу, оны

анимациялау, яғни пір тұтудан айқын көрінеді. Сонымен қатар түз даланы мекендеген халықта оның тұрмыс-тіршілігіне қарай жазба әдебиеті болмады да ауыз әдебиеті күшті дамыды. Ол тілдің, ой-сананың жетілуінен, абстракты ойлау, әсірелеу, кескіндеу, естіген хабарды жадында сақтау мүмкіндіктерінің шексіздігінен көрінеді. Мұны ХІХ ғ. қазақ жерінде болған зерттеуші Н. Зланд пікірінен де көруге болады. Қырғыздар (қазақтар — автор) айнала қоршаған ортаны, адамдар мен жерлердің аттарын есте сақтауы жөнінен мәдениетті адамдарды артта қалдырады [3]. Бұл қасиеттер халықтың көшпенді өмір жағдайындағы рухани мәдениеттің мұраларын мәңгілікке ұрпаққа жеткізіп отыр. Осы шығармашылық дәстүрінің ауызша сипаты сол кезеңдердегі халықтың табиғатты тану мен пайдалану барысында жинақталған экологиялық тәжірибені айрықша жеткізіп отыр. Мұны көшпенді халықтың ауыз әдебиеті мен жер-су атауларындағы кездесетін метафорлардан байқауға болады.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқы төл тілі арқылы қоршаған табиғи ортасын рухани игеруге қол жеткізді деуге болады [4]. Мұның негізінде табиғатты қорғауға бағытталған іс-әрекеттің жатқанын байқау қиын емес. «Шамандық сенім-нанымның пайда болуының негізінде табиғатқа деген шексіз махаббат, оны қадір тұтып қастерлеу жатыр» — деп Ш.Уәлиханов жазады.

Дегенімен де оның басы табиғатты сүюден басталған. Өйткені халықтық тіршілік көзі, өмір сүруі сол табиғатпен тығыз байланыста жатты. Сондықтан олар табиғаттың қыр-сырын жетік білді, оның жанды жерін түсіне білді. Рухани мәдениеттің ауызша сипаты жағдайында қорғауға тиіс табиғат нысандары ерекше аталуы қажет болды. Географиялық нысандарды “қасиетті” деп жариялау арқылы халық ғасырлар бойы табиғаттың ерекше керемет жерлерін сақтап келді.

Қазақ халқының географиялық көрісінің кендігін қазіргі терминологиямыздың аса байлығынан көруге болады. Бұл халықтың географиялық атаулардың топонимиялық зерттеудегі маңызы өте зор. Сол зерттеулер арқылы кез-келген өлкенің қазіргі антропогендік өзгерісін бұрынғы табиғи қалпымен салыстырып, елестетуге болады. Сондықтанда халықтық атаулардың маңызының зор екендігін, зерттеуші Э. М. Мурзаевтың мына сөзінен: «Атаулар — топонимияның негізі, олар географиялық атаулардың мағыналық мазмұнын анықтайтын бөлігі болып табылады... кез келген топонимиялық зерттеу халықтық географиялық атауларды талдаудан басталуы қажет» — білуге болады [5]. Өйткені түз далада жартылай көшпенді, малмен ғана айналысатын халық жер-су, тау-тасқа ат қойғанда сол жердің табиғатына, жердегі географиялық орналасуына өте дәл дәлдікпен есептеп қойғандай,

атына заты сай болып тұрады. Бұл жөнінде Қ. Халид өзінің «Тауарихи хамсайи шаркит» кітабында былай деп келтірген: «Менің өте таң-тамаша болатыным қазақ оқымаған халық деген лақап айтылады. Ал жағрафия, астрономия сияқты арнаулы пән оқымай білуге қиын соғатын жердің белгілерін айырып, соған дәлме-дәл ат қойып сөйлейді» [6].

Кез келген халықтың табиғатты пайдалану дәстүрінің қазіргі ғылыми-практикалық маңызы шаруашылықты ұйымдастыру ғана емес, табиғат қорларын сақтау мен тиімді пайдалану үрдістерін де танып білуді көздейді. Сондықтан-да қазақ атауларындағы көптеген жер-су, тау-тастар негізінен мал шаруашылығына байланысты болып келеді.

Қазақ халқында ат қою жергілікті табиғат жағдайдарын дәстүрлі дүниетаным мен шаруашылық қажеттіктерге орай бейнелеумен байланысты болған дейді [4].

Халық әсіресе географиялық нысандарды атауда алдымен экожүйедегі ландшафттың шаруашылық маңыздылығына баса назар аударған. Сондықтан да болар атаулар табиғаттың сан ғасырлық келбетінен хабар беріп тұрады. Әсіресе ландшафттың биотикалық құрамбөліктері антропогендік әрекетке неғұрлым сезімтал болғандықтан тез әрі көбірек өзгеріске түседі. Басты тіршілік көзі мал шаруашылығы мен адам өміріне қажетті су болғандықтан, су қорының тапшылығы қазақ халқында гидронимдердің күшті жіктелуіне себепші болды. Сонау кезеңдердің өзінде қазақ «Судың да сұрауы бар» деп бекер айтпады. Осының негізінде «киелі бұлақтар», қастерлі құдықтар, көгілдір көлдер, өмір өзегі өзендер пайда болды. Бұл атаулардың өзі сол нысанның жергілікті жер үшін қымбаттылығын, оны көздің қарашығындай қорғау керектігін айтпасада түсінікті етіп тұр. Кейде ол атаулар сол жердің табиғатынан да сыр шертіп тұрады. Қызылорда облысының аумағында мұндай атаулар көп. Мысалы, Жиделі өзені, Көк жиде — яғни өлкенің жиде ағашына бай екенін көрсетті, Тораңғылсай, Тартоғай, Жалағаш — бұл атаулар тораңғылдың жерін, тоғайлы өлкені меңзеп тұрғаны айдан анық. Кейбір атаулар сол жердің маңындағы жайылымдар мен шабындықтардың орналасуын сипаттап, оны қорғаудың алдын алып айтып тұрғандай. Мысалы, Қамыстыкөл, Талдыарал, Талдысу. Себебі, аридті климат жағдайында шаруашылықты ұйымдастырудың негізгі алғы шарттарының бірі су көзімен қамтамасыз етілу.

Өсімдік жамылғысының жай-күйі, бір жағынан, орта факторларының, яғни экологиялық факторлардың әсер етуінен, екінші жағынан өсімдіктер арасындағы өзара қарым-қатынастар нәтижесінде ұдайы өзгеріп отырады. Сондықтан да өсімдік жамылғысы сол ортаның немесе ландшафттың жай-күйін

бейнелейтін «айнасы» десе де болады (сурет 1). Осы жағынан алғанда, белгілі бір уақыт кезеңіндегі өсімдік жамылғысын қалпына келтіру қоршаған ортаның жалпы сипатын анықтау, қазіргі экожүйелердің жай-күйін талдауға, табиғатты қорғауға қатысты нақты шаралар жүргізуге көмектеседі деуге болады.

Қазақ қоғамында табиғаттың кейбір ерекше нысандарын қорғауға бағытталған шаралары оларға ат қоюынан байқалады. Ондай атаулар табиғат нысандарында индикаторлық қызмет атқарып, нақты табиғат жағдайларынан мәлімет береді. Географиялық атаулар белгілі бір құбылыстың аумаққа тән еместігін ерекшелеу мақсатында қойылған. Мысалы, шөл далада және Қаратаудың тасты шатқалдарында ағашсыз кеңістікте кездейсоқ және ертеде қалып кеткен ағаш өскен жердің өзі айрықша атау алған: Үшағаш, Қосүйеңкі, Үштал, Шаған т. б.

Сурет 1 — Жыңғылтүп. Сексеуілді — қарабарқынды формация
(сурет автордікі)

Қазақ халқы ормандарға ерекше құрметпен қарап, ғасырлар бойы сақтап, тиіспей, қорғап келгендігі туралы мәліметтер жеткілікті. Бұл қазақтарда ежелден сақталып қалған ағаштарды пір түту дәстүрімен байланысты түсіндіріледі. Жалғыз өсіп тұрған немесе аса ірі ағаштар “қасиетті” деп танылып, ерекше табыну нысандарына айналған. Шетел әдебиеттерінде жан-жақты

талданған Үндістанның ежелгі мәдениетіндегі табиғатқа табыну дәстүрлерінің ішкі себебі халық тығыз қоныстанған тропиктердегі экологиялық тепе-теңдікті сақтауға ұмтылыспен түсіндірілгендігін ескерсек [2] шөл жағдайындағы қазақ халқының ағаш біткенге құрметпен қарауын айтпасада түсінікті болады. Осыдан кейін ағаш өсетін жерлер ерекшеленіп, белгілі бір терминдік сөздердің немесе жеке ағаш атауының пайда болуына себеп болған (Жиделі, Қосүйеңкі, Шаған, Қаратал, Жалағаш, Тартоғай, Ұшағаш т. б.).

Қазақстанда сирек кездесетін ағаштардың бірі — шаған, ол Шарын өзенінің аңғарында реликт ретінде сақталған. Ал Қызылорда облысының аумағында да бұл атау кездеседі: Шаған өзені, Шаған ауылы. Аридті климат жағдайында шаған тек өзен бойындағы тоғайлық ассоциацияларда ғана кездесуі мүмкін.

Сыр бойында орналасқан бұталы-жиделі тоғайлар да қорғауды қажет етеді. Соңғы жылдары бұл тоғайлықтардың алқабы кішірейіп, Қызылқұм құмдарының елді мекендерге ентелеп келе жатқанын байқатады. Мұнда Сырдария өзенінің аңғарын бойлай тоғайлықты жол-жол тораңғыл құрап тұр. Жер атауларында бұл ареал Тораңғыл сай, Шоқ тораңғыл деп белгіленген. Ал, жиделі жерлер Көкжиде, Жиделі, Мәуелі, Қызылжиде сияқты атаулармен айқындалады. Сонымен, құрамында «жиде», «тораңғыл» фитонимі бар географиялық атаулар осы пайдалы ағаш түрінің таралған ареалын белгілеуі арқылы қорғауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқы ата-баба дәстүрінен туған жер, атамекенді құрметтеуді өмірлік азық етіп алып қалды. Осының негізінде ежелгі қасиетті жер-суды пір тұтудың нәтижесінде ерекше қорғалып сақталған табиғат ескерткіштері бар. Географиялық нысандарды «қасиетті», «киелі» деп жариялау арқылы, халық ғасырлар бойы қазақ жеріндегі орман қорын, өзен-көлді, таулы аймақтардың табиғи қорларын, ежелгі тарихи-археологиялық ескерткіштерді қорғауға алды.

Үңгір атауларындағы қорғау жөніндегі ақпар «әулие», «ата», «қожа», «жеті» сөздерінің қатысуымен беріледі. Мұндай үңгір Қаратаудың батыс беткейіндегі Ақүйік өзені аңғарында «Қатынқамал», «Кіші үңгір», Шиелі тұсындағы «Жеті үңгір» т. б. Бұларды табиғаттың ерекше құбылыстары екенін ескерсек, спелеонимдердің топонимдер сипатын алуы оларды қорғау мақсатынан туындайды деп есептейміз [2]. Өйткені әруақтарды пір тұту дәстүрінің өзі киелі «әулие» атанған жерлерде табиғатқа қарсы әрекеттер жасалынбауы сөзсіз. Ондай мысалдар кеңес өкіметі тұсында көп болды. Әсіресе, кеңес үкіметі құрылыс, жаңа жерлер игеруде жергілікті халықтың ескерткеніне қарамастан көптеген әулиелі жерлерге аяқ басты, ақыры көптеген адамдардың мезгілсіз қайтыс болуына себеп болған, мұндай мәліметтер Сыр бойында көп.

Әулие бұлақтар мен минералды су көздері де халықтық сеніммен қорғалған. Ондай сипатқа ие болған жерлерге халық мал жаймаған, суын ластамаған. Қайта айналасын тазартып, бұлақтың көзін ашып, тазалап отырған. Мұның барлығы географиялық нысандарды халықтық қорғау ісінің жүзеге асырылғандығын дәлелдейді (Құттықожа бұлағы, Әулие су, Ақсақ қыздың суы т. б.)

Міне, табиғаттың айрықша нысандарына табынудың, оларға ерекше ат берудің өзі соқыр сенімнен емес, табиғатты қорғау қажеттілігін сезінуден туындаған.

Қасиетті Құран кітабының өзінде: «Бізді қоршаған ортамыздағы өсімдік атаулының барлығы тыныс алады» - делінген. Яғни, бір жағынан сол кездің өзінде фотосинтез құбылысынан хабардар болса, екіншіден ол адамдарға өсімдіктің де сен сияқты тіршілік иесі екенін айтқан ескертуі сияқты.

Қазақ қоғамында табиғатты пайдалану жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде сипатталатын қоршаған ортаны қорғау дәстүрі де жер-су атауларында көрініс тапты. Ерекше табиғи, тарихи нысандар айрықша аттарға ие болған. Атаулардың айрықша сипатында ежелгі қазақтардың дүние танымына сәйкес, табиғатқа табыну арқылы оны қорғау әрекеті жүзеге асқан, әліде аздап жүзеге асуда. Міне сондықтан осы халықтық табиғат қорғау жүйесін жолға келтірудің маңызы зор.

Әдебиеттер:

1. Реймерс Н. Ф. Природопользование / Словарь-справочник. — М.: Мысль, 1990. — С.637.
2. Қаймулдинова К. Д. Қазақ топонимдерінің этноэкологиялық негіздері. -Алматы: Ғылым, 2001. — 57 б.
3. Зеланд Н. Киргизы. Этнологический очерк // Записки Заподно-Сибирского отдела РГО. — Омск, 1885. — Кн.7, вып. 2. — С.1—78.
4. Бейсенова А. С., Қаймулдинова К. Д. К топонимо-образующей роли казахских народных географических терминов // Вестник ВШ. — 1998. - № 2. — С. 50—56.
5. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. — М.: Мысль, 1974. — С. 380.
6. Халид Қ. Тауарих хамса (бес тарих). — Алматы: Қазақстан, 1992. — 304 б.

ИСТОРИЯ

Қазақстанда кәсіптік-техникалық оқу орындарының қалыптасуы және олардың әлеуметтік бағыттылығы

Туякова Айжан Есенкуловна

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті

Аталмыш мақалада, Қазақстандағы кәсіптік-техникалық оқу орындарының қалыптасу ерекшеліктері жайында айтылған. Кәсіптік-техникалық оқу орындары, елімізде Кеңестік билік толығымен орнап, кеңестік үлгідегі Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы құрылғаннан кейін саяси идеологиялық, мәдени және әлеуметтік экономикалық салада түбегейлі өзгерістертер мен байланыстыруға болады. Сонымен қатар, кәсіптік-техникалық оқу орындарының қалыптасу барысындағы кемшіліктеріне де тоқтолып кеткен.

Формирование профессионально-технических учебных заведений и их социальная направленность

Туякова Айжан Есенкуловна, кандидат исторических наук, и.о. доцента
Казахский университет экономики, финансов и международной торговли (г. Астана)

В данной статье рассматривались особенности формирования профессионально-технических учебных заведений в Казахстане. Профессионально-технические заведения были основаны на установках индустриализации, новой экономической политики и коммунистического строя. А также наряду с этим автором отмечены недостатки в системе образования в профессионально-технических учебных заведениях Казахстана.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігіне қолы жетіп, егеменді ел ретінде жаңа сапалық сатыға көтерілген таңда, өзінің ұлттық болмысын, тарихындағы кәсіптік-техникалық оқу орындарының қалыптасуы мен әлеуметтік бағыттылығын зерттеуге қызығушылық танытты. Олай болса, төл тарихымызды жаңа көзқараста қарау мүмкіндігіне қол жеткіздік.

Қазақстандағы кәсіптік-техникалық оқу орындарының қалыптасуын 1920 жылы елімізде Кеңестік билік толығымен орнап, кеңестік үлгідегі Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы құрылғаннан кейін саяси идеологиялық, мәдени және әлеуметтік экономикалық салада түбегейлі өзгерістер мен байланыстыруға болады. Бұл өзгерістердің бәрі социалистік қоғам орнату жолындағы саяси арнаға келіп тоғысып жатты. Республикадағы саяси өзгерістермен бірге азаматтық қарсы тұру жылдары мен Азамат соғысының салдарынан тұралап қалған халық шаруашылығын қайта қалпына келтіру шаралары жүзеге асырыла бастады. Жаңа экономикалық саясат ұстанымдарын өмірге енгізу науқаны басталды. Аталмыш іс шаралардың барлығы қатаң партиялық (большевиктік) — идеологиялық тұрғыда негізделіп отырды.

Халыққа білім беру жүйесінің бір саласы ретінде Қазақстанның кеңес заманындағы кәсіптік білім саласы да қалыптасудың белгілі бір тарихи кезеңдерін басынан кешірді. Орталықтың нұсқауларына сәйкес республикаларда да кәсіптік-техникалық оқу орындарын басқаратын органдар құрылды. Халық шаруашылығын қалпына келтіру және дамыту үшін кәсіби мамандар даярлауға бағытталған арнаулы мектептер және курстар ашылды, маман жұмысшыларды дайындауға баса назар аударылды.

Кеңес өкіметі халық бұқарасына тегін білім алу мен жоғарғы білім алу құқығын бергенімен, қарапайым жұмысшылар мен шаруалардың жоғарғы оқу орындарына түсу барысындағы тұрған ең басты ауыртпалықты жоя алмады. Бұл бөгет жұмысшы — шаруа жастарының жоғарғы мектеп курсын өтуге дайын болмауында еді. Жұмысшылар мен шаруалардың орта білімі болмады және жоғарғы оқу орындарында өтілетін пәндерді меңгере алмады. Бұл бұқара халықтың жоғарғы оқу орындарына қабылдануын тежеп қана қоймай, студенттердің белгілі бөлігін оқудан шығып кетуіне себеп болды. Алайда, Коммунистік партия мен Кеңес үкіметі еңбек етуші жастарды жоғарғы оқу орындарына түсуге даярлайтын орта мектептердің құрылу уақытын күте алмады. Кеңес үкіметінің алдында жұмысшылар мен шаруалардың жоғарғы оқу орындарына түсу құқығын кеңіткенімен, өкінішке орай, қоғамның алдыңғы қатарлы зиялы қауым өкілдері мен буржуазия деп саналған ауқатты топ өкілдерінің

азаматтық құқықтары бұзылып, «буржуазия мен буржуазиялық интеллигенция өкілдерінің жоғарғы білімге деген басымдықтарынан айыру керек болды» [1, б.67–69].

Кәсіптік-техикалық білім беруде Коммунистік партияның ұстанған ұстанымы техникалық ілім мен қоғамдық ғылымдарды байланыстыра оқытуға және жастарды социалистік құрылысқа атсалысуын қамтамасыз етуге негізделді. Кеңес үкіметінің кәсіби-техникалық оқу орындарын ұйымдастырудың алғашқы түрі ретінде жұмысшы факультеттерін ашу ісінен бастады. Оқу үрдісінің кеңестік идеологияға жауап беретін жаңа түрлерін іздеу, еңбек етуші бұқараның шығармашылық талпыныстары жұмысшы факультеттерінің құрылуына әкелді. Мысалы, Кеңес үкіметі 1919 жылы 2 ақпанда К.Маркс атындағы халық шаруашылығы институтында тұңғыш жұмысшы факультетін ұйымдастырды. Жұмысшы факультетінің ашылуына байланысты өткен жиналыста Халық ағарту ісі бойынша халық комиссары А. В. Луначарский оның маңызы туралы сөз сөйлеген. Бұл оқиғадан кейін 1919 жылы наурызда өткен РКП(б)- ң VIII съезінде жоғарғы білім беру жүйесі алдына төмендегідей мәселелер қойылды: «Барлық оқуға ниет еткен адамдарға, соның ішінде бірінші кезекте жұмысшыларға жоғарғы мектеп аудиторияларына қол жеткізу мүмкіндігін беру, білім алушы пролетариат пен шаруаларды материалдық тұрғыда қамтамасыз ету». Съезд шешімдерін басшылыққа ала отырып РКФСР 1919 жылы 11 қыркүйекте «Барлық университеттер мен жоғарғы оқу орындарында жұмысшы факультеттерін ұйымдастыру туралы» қаулы қабылданды. Жұмысшы факультеттерінің ұйымдастырылуы 1920 жылы 17 қыркүйекте заң жүзінде негізделді [2, б.58].

1921 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша Орынбор және Торғай губерниялары бойынша 16 кәсіптік-техникалық оқу орындары жұмыс істеген. Олардың ішінде ауыл шаруашылық мектептері, тау кен барлау курстары, кәсіптік-техникалық мектептер, техникумдар болды. Бұл оқу орындарында барлығы 1822 адам оқыған. Орал губерниясында кәсіби-техникалық бағыттағы 4 оқу орнында 316 оқушы білім алған. Олар: құрылыс техникалық мектеп пен ұн тарту техникалық (мукомольно техническая школа) мектептері еді. Семейде ауыл шаруашылық, қаржы есеп, кәсіптік-техникалық мектептері жұмыс істеген. Сонымен бірге, Қазақстанда Ташкен темір жолы басқармасының қатынас қызметін қадағалайтын мамандар даярлайтын 7 техникалық мектебі қызмет еткен. 1921 жылы Қазақстан бойынша мына мамандықтар бойынша мамандар даярланған: техника- 1293 адам, ауыл шаруашылығы — 1027, эконо-

номика — 706, ветеринария — 100, байланыс — 173, жол қатынасы — 822, медицина — 44 адам және т. б. [3, б.41].

Қазақстанда 1921 жылдың қаңтар айында (Түркістан Республикасына қарайтын Сырдария және Жетісу обылыстарын есептемегенде) 2 мыңға жуық адамдар оқитын әртүрлі кәсіби бағыттағы 30 мектеп пен курстар жұмыс істеген. Олар үш кәсіптік-техникалық мектеп, темір жол, телеграфистерін дайындайтын екі мектеп, бір ауыл шаруашылық мектебі, қалғандары жеңіл және тамақ өнеркәсібіне, байланыс, спорт, темір жол саласына жұмысшылар дайындайтын мектептер еді. Мектептерде оқу төрт жылдық, ал курстарда бір немесе бір жарым жылдық мерзімде жүргізілді. Мұндай оқу орындарының саны 1921 жылдың аяғында 57-ге жетті [4, б.78].

1921 жылдың ақпан айында Қазақ АКСР ОАК жанындағы кәсіби-техникалық білім беру жөніндегі Бас комитетін құрды. Осы жылы кәсіби техникалық оқу орындарына 2 мың жас жеткіншектер қабылданды. Қарсақпай мыс қорыту, Риддер қорғасын, Семей тері өңдеу, Шымкент хим-фарм зауыттарында және еліміздегі басқа да кәсіпорындар жанынан фабрика-зауыт училищелері ашылды. Бұл училищелерде болат құйюшы, құбыр жөндеуші, темір жонушы, темір және ағаш ұсталары, бұрғышылар және басқа да маман-жұмысшылар дайындау ісі жолға қойыла бастады.

Еліміздегі индустриаландыру саясатымен сәйкес келген бірінші бесжылдықта Қазақстанда 40 ірі өнеркәсіп орны іске қосылды. Республиканың халық шаруашылығы саласында өнеркәсіптің үлес салмағы 6,3-тен 35,9 пайызға көтерілді [5, б.95]. Бұлардың бәрі, сөз жоқ маман жұмысшыларды қажет етті. Шаруашылық салаларын фабрикалық-зауыттық училищелердің түлектерімен қамтамасыз ету мен сұраныс арасында қайшылық пайда болды. Сондықтанда республикадағы индустрияландырудың алғашқы жылдарында, яғни 1928 жылы ФЗУ-дің саны жиырма бірге жеткен болатын. ФЗУ мектептері Қарсақпай мыс қорыту, Риддер қорғасын зауыттарында, Қапал тоқыма фабрикасында, «Ембімұнай» кәсіпорындарында, Петропавол шойын қорыту және былғары, Шымкент химфарм зауыттарында құрылды. Олар ағаш ұсталарын, кен қазушыларды, слесарьларды, токарьларды және басқа да маман жұмысшылар дайындай бастады.

Республикадағы индустрияландыру науқаны кезеңінде өндіріске құрал-жабдықтар, технологиялық процестер, автоматты және механикалы жабдықтар еңгізілуіне байланысты осындай күрделі құрал жабдықтарды игерген кәсіби маман кадрларды талап етті. Ондай жұмысшылармен кәсіби мамандар өндірістің өзінде жеке бригадалық оқу арқылы дайындалды. Мұндай ерекшеліктердің

пайда болуының өзіндік себептері де болды. Өнеркәсіптік, көлік, байланыс салалары ауылдық жерлерден келген жұмысшылармен қамтамасыз етілді, ал олардың жалпы білімі төмен, ересек адамдар еді. Оларды дайындау Орталық еңбек институты (ЦИТ) ұйымдастырған курстар арқылы іске асырылды. Республикамызда 1928–1929 оқу жылында бұл институттың екі арнаулы базасы және екі оқу орталығы болды, олар 490 жұмысшы дайындайды, оның 360-ы қазақ жастары еді. Бұдан кейінгі уақытта жағдай айтарлықтай өзгере бастаған. Жұмысшы құрамына келушілер көбейе түсті. 1929–1930 жылдары аталмыш институттың үш базасы және төрт оқу орталығы болды. Олар 6359 жұмысшы дайындады, оның 4500 қазақ жұмысшылары еді. Ал, 1930–1931 оқу жылында он екі базасы және 65 оқу орталығы болды, онда 26125 жұмысшылар оқыды, оның 19590-ы қазақтар болатын [6,б.42].

Күрделі кәсіптік мамандық беретін жұмысшылар дайындауда ФЗУ мектептерінің орны ерекше болып қала берді. Олардың саны 1930 жылы 36 болса, 1932 жылы 54-ке жеткен. Тек ауыр өнеркәсіп салаларында ғана 8-ден 15-ке дейін өсті. Олар, әсіресе көмір, мұнай, металлургия және тау-кен өнеркәсіптеріне жұмысшы мамандар дайындады. Бұл жылдары ФЗУ мектептері оқушыларға кәсіптік мамандық пен қатар, жалпы білім де бере отырып, жастардың орта және жоғары арнаулы оқу орындарына түсуіне тікелей жағдай жасады.

Өнеркәсіп орындарының жаулап дамуын және оған маман жұмысшылардың қажеттігін ескере отырып, КСРО Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі 1933 жылы 15-ші қыркүйекте ФЗУ мектептері туралы арнаулы қаулы қабылдады. Бұл қаулыда кәсіптік-техникалық оқу орындарының маман жұмысшылар дайындаудағы атқарған қызметі атап көрсетілді. Сонымен қатар олардың оқу мерзімі ұзақ, соның нәтижесінде ФЗУ-дың түлектері өндіріске бармай бірден жұмысшы факультеттеріне (рабфак), техникумдарға, жоғары оқу орындарына түсіп отырды. Сондықтан да ФЗУ мектептерінің оқу үрдісін қайта құру қажет болды. Ендігі жерде оның оқушыларының оқу уақытының 80 пайызын өндірісте өтуі керек болды, ал қалған уақыты жаңа кәсіпті игерудің теориялық негізіне арнауы керек деп табылды. ФЗУ-дың әрбір түлегі өндірісте үш жылдан кем жұмыс істемеуі тиіс болды [7, б.110]. Тәжірибе мынаны көрсетті, 6 айдан бір жылға дейінгі мерзім маман жұмысшы дайындауға жеткіліксіз болды. Одан кейінгі уақытта олар өз мамандығын өндірісте жетілдіруі қажет еді. Сондықтанда 1935 жылы КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі ауыр өнеркәсіп комиссариатына ФЗУ-да жұмысшылар дайындайтын оқу мерзімін

бір жарым жылға дейін, қайсібір күрделі мамандықтар бойынша екі жылдан үш жылға созуға рұқсат беріді.

Соған сәйкес республика партия, кеңес және кәсіподақ ұйымдары да жаңа талапты басшылыққа ала отырып, кәсіптік-техникалық оқу орындарының базасын нығайтты, оларды оқытушылармен және шеберлермен қамтамасыз ету ісін жақсартуды қолға алды. Бұл салада сан алуан қаулылар қабылданып, әртүрлі мәселелер қаралды. Ұйымдастыру жұмыстары іске асырылды, олар өзінің нәтижесін де бере бастады.

Шаруашылық салаларының күрделене түсуі мен өндіріске жаңа техниканың енуіне байланысты ФЗО мектептерінің саны арта түсті, оқушыларды да көптеп қабылдады. Бірақ, олар өзіне жүктелген міндеттерді ойдағыдай атқара алмады. Себебі, уақыт өмір талабы кәсіптік-техникалық білім беретін оқу орындарын қайта құруды қажет етті.

Республиканың қала және село жастары жаңа училищелер мен ФЗО мектептерінде оқуға ынта білдірді. Оқуға арыз қабылдаудың алғашқы күндерінде-ақ Алматыдан 2000, Семейден 1500, Шымкенттен 1500, Зырянновскіден 371 арыздар келіп түсті. Училищелер мен ФЗО мектептеріне Қостанайдан, Ақтөбеден, Өскеменнен жүздеген арыз қабылданды. Бұл жерде назар аударарлық жағдай, 25 мыңнан астам арыз түсіп, бір орынға 5 адамнан келген. Қысқа мерзім ішінде өнеркәсіп, көлік тағы басқа да мекемелердің базасы негізінде 35 кәсіби техникалық оқу орны құрылып, онда 5880 оқушы оқыды. Оқу желтоқсанның 1-нен басталды [8, б.3].

Кеңестік идеологиялық талаптарға сәйкес жұмысшы факультетіне түсушілердің таптық жағдайын анықтау үшін мандаттық комиссиялар құрылды. Олардың құрамына партия, комсомол және кәсіподақ ұйымдарының өкілдері кірді. Комиссияның жұмысында талапкерлермен жеке әңгімелесу жүргізген партия өкілдерінің қызметкерлеріне маңызды орын берілді. Жұмысшы факультетінің мандаттық комиссиялары қатаң таптық сараптау қағидасына сүйене оқуға қабылдану ережелерінің орындалуына бақылау жүргізді. Мысалы, 1923 жылдың көктемінде РКП(б)-ң Қазақ облыстық комитеті бюросының отырысында Орынбор жұмысшы факультетіне қабылдау нәтижелері жайлы мандаттық комиссияның анықтамасы тыңдалды. Партияның облыстық комитеті мандаттық комиссияның жұмысын қолдады. Қабылдау ережелерін қатаң сақтаудың нәтижесінде 144 оқуға түскендердің 74-і жұмысшы, 41-і шаруа, ал қалғандары қоғамдық жұмысқа белсене қатысқандар деп атап өтілді [9, б.88].

Қазақ АКСР де партия мен үкімет жұмысшы факультетінің студенттер құрамын арттыру бағытында бірқатар маңызды шаралар жүзеге асырылды:

дайындық бөлімінің тыңдаушылары үшін қосымша стипендиялар тағайындалды, негізгі курс студенттерінің стипендиясын көбейту үшін қаржы бөлінді. Алайда 1922 жылдың соңында қаражат пен білікті педагог мамандардың жетіспеуі салдарынан Семей жұмысшы факультеті РКФСР Халық ағарту комиссариатының шешімі бойынша жабылды. Осылайша Орынбор жұмысшы факультеті республикадағы жұмысшылар мен шаруаларды жоғарғы оқу орнына дайындау бойынша жалғыз ғана оқу орны болып қалды.

Жұмысшы факультеттерінің қоғамдық өмірінде маңызды рөлді студенттік кәсіподақ ұйымдары атқарды. Кеңес өкіметі Қазақстанда социалистік құрылыстың қажеттілігін қанағаттандыратын мамандарды даярлау мәселесіне де таптық тұрғыдан келді. Кеңес өкіметі Қазақстанның өзінде бұл жылдары жоғары оқу орнын ашуға материалдық және мәдени алғышарттар жасалмаған деген сылтаумен республикаға қажетті жоғары білікті мамандар даярлауды Ресей мен Украинаның жоғары оқу орындарында жүргізді. Кеңес үкіметі Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев, Х.Ғаббасов, Х.Досмұхамедов сынды көптеген жоғары білікті ұлттық зиялы қауым өкілдерін білім беру саласынан идеологиялық себептерге байланысты алыс ұстауға тырысты. Олардан жастардың санасына ұлтшылдық рухын себеді деп күдіктенді. Ұлттық зиялы қауым өкілдерінің интеллектуалдық мүмкіндіктерін Кеңес үкіметі толық пайдаланудан бас тартты. Оларды ғылыми-шығармашылық қызметке араластырған күннің өзінде, қатаң идеологиялық бақылауда ұстады.

Сол себепті, алғашқы қазақстандық жұмысшы факультетінің түлектеріне Мәскеу, Петроград және басқа қалалардың жоғарғы оқу орындарына жолдама беріліп, олар үшін оларға арнайы орын бөлінді. Мысалы: Орынбор жұмысшы факультетін бітіргентұңғыш 36 түлегі — Темирязеватындағы ауылшаруашылық академиясына, Саратов медицина институтына, Орта Азиялық мемлекеттік университетке және т. б. түсті. Халық шаруашылығын қалпына келтіру жылдары РКФСР Халық ағарту комиссариаты Орынбор жұмысшы факультетіне бірталай қаржылай және оқу-әдістемелік әдебиеттермен қамтамасыз ету бағытында көмектесіп тұрды. Алайда, бұл бағыттағы Ресей, Өзбекстан, Украина сияқты көршілес одақтас республикалардың жан-жақты қолдауы мен көмегіне қарамастан Қазақстанда жоғарғы білікті мамандар дайындау ісі баяу алға жылжыды.

Коммунистік партия және Кеңес үкіметі ұлттық мүддеден алшақ, таптық сана тұрғысында көзқарасы қалыптасқан ұлттық интелегенциясын құру мәселелеріне көп көңіл бөлді. Оны шешудің жолдарын былайша ұйымдастырды: жоғары оқу орындарына, техникум, жұмысшы факультеттеріне

шығу тегі бойынша жұмысшы немесе шаруа өкілдерінен ұлттық республика өкілдері үшін орындар алдын ала бөлінді, оларға оқуға түскенде кең көлемде жеңілдіктер жасалды. Жаңғырту кезеңі мен халық шаруашылығын қайта құру жылдарының басында Қазақстан үшін жоғары білікті маман кадрлар даярлау ең алдымен РКФСР және Өзбек ССР-ң жоғары оқу орындарында жүргізілген еді. Дегенмен, оқуға түсерде Қазақстанның жұмысшылары мен шаруалары өкілдерінен таптық тұрғыда іріктеп алынған жастарының алдында тұрған үлкен қиындық туғызған мәселе олардың білім деңгейі мен дайындық дәрежесі болатын. Жалпы, бұл мәселе тек қазақ жастарына ғана тән қиындық емес еді. Өйткені, іріктеу барысында білім емес, шыққан тегі мен таптық көзқарасы негізгі талап ретінде алынған жүйеде жоғарыда аталған қиындықтың болуы заңды еді. Осындай себептерге байланысты да, орталық жоғары оқу орындарына жолдама алған қазақ студенттерінің артқа қайтуға мәжбүр болған факультілері жиі кездесіп отырған. Бұған қазақ жастары, әсіресе ауылдық жердегі орыс тілін жетік білмегенді қоса айта кету керек.

Кеңес үкіметі бұндай күрделі жағдайдан шығудың бірден бір жолы жұмысшы факультеттерінің қызметін жандандыру деп түсінді. Таптық сипатта ашылған оқу орындары қазақ жастарына жоғары мектепке түсуге ғана дайындаған жоқ, сонымен қатар қажетті деңгейде орыс тілін меңгеруге көмектесті. Республиканың жұмысшылары мен шаруаларын жұмысшы факультеттеріне халық білімі бөлімі қарамағындағы таңдаулы губерниялық комиссиялары жолдады. Олардың қатарына Коммунистік партияның губерниялық комитеттері, комсомол және губерниялық кәсіподақ комитеттерінің өкілдері кірді. Таңдау комиссиялары қазақ жастарының жолдамаларына ерекше көңіл бөлді. РКП(б) Орталық Комитетінің Қазақстандағы облыстық партия комитетіне жолданған жеделхатында жергілікті халыққа жұмысшы факультеттеріне жолдаманы бірінші кезекте берілуі туралы нұсқау берілді. Қазақ жастарына жұмысшы факультеттеріне түсуді жеңілдету үшін РКФСР Халық ағарту комиссары Ақмола және Семей губернияларын Омбы жұмысшы факультеттерінен қазақ таңдаушыларына орын бөлу және біршама даярланған үміткерлерді қабылдау жүйесін ретке келтіруге мүмкіндік берді. 1925 жылы Омбы жұмысшы факультеттерінде Ақмола мен Семей губернияларынан 53 тыңдаушы оқыды. 1924 жылы күз мезгілінде Омбы жұмысшы факультеттерінің жанынан қазақ-татар дайындық бөлімі ашылды, оған қазақ жастарынан 20 адам қабылданды. Жұмысшы факультетінің басшылығы дайындық бөлімнің тыңдаушыларының санын жыл сайын өсіруді міндет етіп қойды. Бөлім бағдарламасына орыс тілі мен әдебиетін, тарих пен география, саяси сауат ашу пәндері кірді. Дайындық

бөлімінде оқығандардың негізгі бөлігін жұмысшы факультетінің 1-курсына көшірілді. Дайындық бөлімінде оқығандардың көпшілігінде ауылдық мектеп көлемінде ғана білімі бар болатын және орыс тілін өте әлсіз білген еді. Міне, сондықтан да жұмысшы факультеттері жанынан ашылған ұлттық бөлімдер қазақ жастарының оқу бағдарламасын, кейін жоғарғы оқу орнының да күрделі бағдарламаларын меңгеруде үлкен септігі тиді. Омбы жұмысшы факультетінің Кеңесінде атап көрсетілгендей, ұлттық бөлімде сабақ беруге қазақ тілін білетін педагог мамандар тартылған. Осындай бөлім Мәскеудегі Түсті металл және алтын институтының жанынан ашылған жұмысшы факультетінде де жұмыс істеді. Орта Азиялық Жоспарлау институтының жанындағы Жұмысшы факультетінде дербес қазақ топтары ұйымдастырылды.

Партиялық ұйымдардың басшылығымен губерниялық таңдау комиссиялары жоқ мектепке Қазақстанның жұмысшы тобының ең белсенді өкілдерін тарту қызметін жандандыра бастады. Бұл жұмыстардың негізгі түрлері мынадай болды: біріншіден, кәсіпорындарда жұмысшылар мен мәдени құрылыстағы жұмысшы факультеттерінің рөлі жайлы әңгімелер (сауалдар) өткізіліп отырды. Олардың алдында осы өндіріс кәсіпорындарының ұжымының шешімімен республикадан тыс жұмысшы факультеттеріне оқуға жіберілген тыңдаушылары сөз сөйледі. Жұмысшы факультеттері өздерінің оқулары жайлы, бұл факультетте өткізілетін қоғамдық-саяси іс-шаралар мен жұмыстары жайлы баяндаған. Екіншіден, газеттердің бетінде Қазақстан үшін орталық жұмысшы факультеттерінде бөлінген орындар саны туралы үнемі хабарланып тұрды. Мұның бәрі еңбекші жастарда жұмысшы факультетіне деген қызығушылық туғызды. Әрине, оқуға барғысы келетіндер саны жоспарланған орындар санынан біршама көп болды. Мысалы, республика Халық ағарту комиссариатына 1924 жылы тамызда ғана жұмысшы факультетіне жолдама беруді сұраған 300-ден астам өтініш түскен [10,б.78].

Қазақстанның халық шаруашылығы мен мәдениетіне болашақ білікті мамандарды даярлайтын негізгі орталықтар Москва, Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург), Ташкент, Омбы және Қазан сияқты алдыңғы қатарлы дамыған қалалар болды. 1925 жылдың күзінде Ташкенттің жұмысшы факультеттерінде 144 тыңдаушы оқыды, оның 96 қазақ, Омбыда — 55, Ленинградта — 67, Қазанда — 40 тыңдаушы оқыды. Мәскеу жұмысшы факультеттерінде де қазақ студенттерінің саны жоғары қарқынмен өсті. Бұл мәліметтер Қазақстанда тек бір жұмысшы факультеті қызмет еткенде республиканың жұмысшы және шаруа табынан шыққан жастарының басым бөлігі тек жалпы білімдік емес, сонымен бірге саяси-идеологиялық дайындықтан өткізетін одақтық жұмысшы факультетіне

теттерінде де кәсіби — техникалық мамандық алғандығын көрсетеді. Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариатының деректері бойынша 1927 жылы республикадан тыс жұмысшы факультеттері мен оқу орындарында 1000-нан астам қазақстандық жігіттер мен қыздар оқып-білім алып жатқан екен. Нақтылай келсе, Қазақстандағы кәсіптік-техникалық оқу орындарын қалыптастыру, әлеуметтік бағыттылығымен ұштасты.

Қазақстанда осы тарихи кезеңде орын алған жаңа экономикалық үрдістер ел басшылығының алдына кәсіби маман жұмысшы кадрларын даярлау міндетін қойды. Сондықтан да Қазақстандағы кәсіби-техникалық оқу орындарының қалыптасуы бірінші кезекте экономикалық үрдістерге тікелей байланысты еді. Олай болса, Кеңес үкіметі социалистік қоғамның басты тірегі ретінде жұмысшы табының әлеуметтік статусына ерекше саяси идеологиялық маңыз бергені белгілі. Сол себепті шеткі аймақтар мен алыс өңірлерде де, жұмысшы табын қалыптастыруда және оларды материалдық өндірістегі белсенділігін арттыруда кәсіптік-техникалық оқу орындары ерекше орын алады. Кәсіптік білім беру жүйесінің мақсаты — кәсіптік мектепті бітірушілердің еңбек нарығындағы бәсекелестігін қамтамасыз ету, әрі кәсіби дайындықтың жоғарғы деңгейін қалыптастыруға жағдай жасау. Осы орайда, Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2003 жылғы Қазақстан халқына арналған Жолдауында «Алдымызға қойған стратегиялық мақсаттарға жету үшін бізге кәсіби біліктілігі жоғары мамандар керек», -деп атап көрсеткен еді [11, б.3]. Бұдан біз заман өзгерсе де кәсіби мамандарға деген сұраныс және оларды даярлау мәселесі қай қоғамда болмасын өткір қойылатын мәселе екенін аңғарамыз. Жаңа экономикалық саясат, одан кейінгі индустриаландыру науқаны Қазақстанда кәсіби мамандығы бар жұмысшыларды дайындау ісіне үнемі назар аударылып отыруын талап етті. Республикалық кәсіби-техникалық мектептер өз жолын аз санды және жеке-леген фабрика-зауыттық оқудан бастап, маман жұмысшыларды дайындаудағы қалыптасқан жүйеге айналды.

Әдебиет:

1. Қожамқұлов Т. Профессионально-техническое образование в Казахстане. - Алма-Ата, 1962. 67—69 б.
2. Асылбеков М., Нурмухамедов С., Пан Н. «Рост индустриальных кадров рабочего класса в Казахстане (1946—1965 гг.)», 1979. 58б.
3. ҚР ОММ 81 қор, 1 тізбе, 30 іс, 35—36, 41 б.

4. Михайлов Ф. К. «Профессионально-техническое образование в Казахстане», 1962. 78б.
5. Қожамқұлов Т. Профессионально-техническое образование в Казахстане.-А., 1962. 95б.
6. ҚРОМА, 81-қор, 1-тізбе, 201-іс, 42-б.
7. Ескеев Ж. Педагогическое образование в Казахстане 1917—1930.- Алматы, 105—110 б.
8. ҚРОМА, 81-қор, 1-тізбе 317-іс, 3-б.
9. Сулейменов Р. Б. Великий Октябрь и культурные преобразования в Казахстане. Алматы, 1987, 88 — б.
10. ҚРОМА, 81-қор, 1-тізбе, 342-іс, 78-б.
11. «Егеменді Қазақстан», 2003, 4 тамыз. 3б.41. ҚРОМА, 1565-қор, 12-тізбе, 240-іс, 25-б.

ПЕДАГОГИКА

Менің инновациялық сабағым

Ерсарина Гүлпан Сейтханқызы

Лисаков қаласы әкімдігі білім бөлімінің «№ 6 орта мектебі» ММ

Инновация деген ұғым латын тілінде жаңарту, жаңалық, өзгеріс енгізу деген түсінікті білдіреді. Оның мәні — білім беруге және өздігінен білім алуға негізделген қабілетті дамытады. Қазіргі таңда оқушы — ақпараттқ қаруланған, жан-жақты дамыған тұлға. Оның білімдік қабілеттерін дамыту үшін біздер, мұғалімдер жан-жақты қаруланған болуымыз керек. «Балаға білім бергенде, алыстан жақынға, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек»-деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту процесіне жаңа көзқараспен қарау керек.

Мой инновационный урок

Ерсарина Гүлпан Сейтхановна, учитель казахского языка и литературы высшей квалификации

КГУ «Средняя школа№ 6» (г. Лисаковск, Казахстан)

Понятие инновация в переводе с латинского языка означает обновление, новости, внесение изменений. Нынешние учащиеся — это разносторонне развитые личности, и поэтому от современного учителя требуется применение инновационных методов работы с подрастающим поколением.

Бүгінгі таңда қоғамымыздың жаңа қарқынмен дамуы, ғылыми-техникалық прогрестердің жетістіктері, еліміздің өркеніетті елдер қатарынан көрінуі білім беру жүйесіне де ықпал етпей қойған жоқ. Оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі — сыныптық сабақ жүйесі екені бәрімізге мәлім. Осыған орай менің

тәжірибемде сабақтың қалыптасқан дәстүрлі түрінен басқа, дәстүрлі емес сабақтар түрлері де пайда болуда. Олар көбінесе оқытудың жаңаша әдістеріне негізделіп құрылуда. Ондағы мақсатым — әрбір сабақтың оқу-тәрбиелік мүмкіншіліктерін ескере отырып, оны жаңа сапалық сатыға көтеру. Бүгінде оқыту жұмысын осылай ұйымдастыру мен әдістің жаңалығы басқа ұстаздардың жаңа жағдайға байланысты оқу-тәрбие процесін шығармашылықпен пайдаланудың негізгі өлшеміне айналуға. Оқытудың жаңа инновациялық әдістері мен пәнге байланысты жаңа технологияларды пайдалануға итермелейді. Инновация деген ұғым латын тілінде жаңарту, жаңалық, өзгеріс енгізу деген түсінікті білдіреді. Оның мәні — білім беруге және өздігінен білім алуға негізделген қабілетті дамытады. Қазіргі таңда оқушы — ақпаратпен қаруланған, жан-жақты дамыған тұлға. Оның білімдік қабілеттерін дамыту үшін біздер, мұғалімдер жан-жақты қаруланған болуымыз керек. «Балаға білім бергенде, алыстан жақынға, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек»-деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту процесіне жаңа көзқараспен қарау керек.

Біріншіден, дәстүрлі сабақ пен инновациялық сабағының айырмашылығын анықтайық.

Дәстүрлі сабақ мазмұны бойынша жобаланады.

Сабақ жоспарын жасау үшін Министрлік бекіткен Бағдарламаның негізінде әзірленген перспективалық жоспар алынады. Сабақтың тақырыбы анықталады. Бағдарламада осы сабақта оқушылар нені білуі және істеуі керек екені көрсетілген. Сонымен, сабақтың мазмұнын анықтау кезеңі аяқталады.

Келесі кезең — сабақтың мақсаттарын анықтау. Сабаққа үш мақсат жобалануы тиіс: оқытушылық мақсат Бағдарламада жазылған, ал дамытушылық және тәрбиелік мақсаттарды ойлап табу керек.

Ал инновациялық сабағының мақсаттарын қамтамасыз етуге негіз болатын өмірлік маңызды біліктерді қалыптастыруға бағытталған. Сабақты берілген мақсат бойынша жобалай білу сабақты берілген мазмұн бойынша жобалаудан елеулі түрде айырықшаланады.

Сабақтың мақсаты айқын, нақты, қолжетімді және өлшенбелі етіп қойылады. Мақсат бір сабақ ішінде оқушыларда нақты біліктерді қалыптастыруға бағытталған.

Мұндай сабақты жобалаған кезде мұғалім берілген тақырып шеңберінде мазмұнды өз бетінше іріктеп алуы және барлық оқушыларға сабақтың мақсатына жетуге мүмкіндік беретін оқу тапсырмаларын жобалауы керек.

Кез келген сабақты дайындаудың аса маңызды кезеңдерінің бірі осы оқу кезеңінің мақсаттарын қою болып табылады. Шынында да, оқушының қызметін жоспарлағанда мұғалім оның ақырғы нәтижесін — білім беру қызметінің өнімі ретінде базалық білікті білуге тиіс.

Мақсат сабақтың соңында оқушы НЕ ІСТЕЙ АЛАТЫН БОЛАДЫ? деген сұраққа жауап беруге тиіс. Әдетте бір сабақтың мақсаты әдістер, тәсілдер, әрекеттер, құралдар деңгейінде білікті қалыптастыруға бағдарланады.

Инновациялық сабағында оқушы мен мұғалімнің қызметі мазмұнға айналады. Мұғалімнің негізгі функциясы өзгереді: ол ақпаратты жеткізушіден менеджерге айналады. Жаңа білім беру жүйесінде мұғалім үшін ең бастысы — оқыту процесін басқару. Оқушының міндеттері де өзгереді: ақпаратты қабылдаушыдан ол мұғалімнің серіктесіне, қызметтесіне — оқытудың субъект — объектісіне айналады, яғни белсенді тұлға болады. Оқушы да қызметтік сипаттағы кері байланыс беруге тиіс: ол жасайды, өзін-өзі бағалайды және өзінің бағасын оқытушының бағасымен салыстырып тексереді.

Мен сабақты жоспарлау алдында сабақтың мақсаты мен міндеттерін айқындап аламын. Өзіме, мұғалім ретінде, балаларға нені үйретемін және бұл білімді оқушы өмірінде қалай пайдалана алады деген басты сұрақтар қоямын. Яғни, баланы болашақ өмірге бейімдеу — менің басты мақсатым.

Қазіргі ақпарат ғасырында білімнің құны өзгерді. Бұрында мұғалім сабақтағы басты тұлға болып, бүкіл жаңалықты оқушы тек осы мұғалімнен алатын. Енді қазіргі таңда мұғалім — «білім берушіден», «білімге жеткізушіге» айналды. Өйткені кеше жаңалық болған нәрселер, бүгін ескіріп қажетсіздікке айналуы мүмкін. Сондықтан талап етілетін инновациялық сабақтар ғана бұл мәселені шеше алады. Тек осы инновациялық сабақтар бала бойында базалық құзыреттіліктерін қалыптастыруға жол ашады.

Сабақтың «қызығушылықты ояту» кезеңіндегі мақсатым — балалардың жаңа тақырыпқа жолын ашып, бұрыннан бар білімдеріне сүйене отырып, жаңалыққа жеткізу болып табылады. Бұл сабақтың кезеңінде өзге ұлт балаларын қазақ тіліне деген сүйіспеншілігін арттырып, қызығушылықтарын оятып, танымдылық қызметін ұйымдастыра білу керек. Өзге ұлт мектептерінде балалардың қазақ тілінде коммуникация жасай білуге, ауызекі сөйлеуді сауатты игеруге, алған білімдерін пысықтауға ерекше мән беріледі. Сондықтан сабақтың тақырыбын ашпас бұрын, «Кілтті сөздер» стратегиясын қолданамын. Бұл стратегия арқылы мен бірнеше дидактикалық міндеттерді шешемін: балалардың сабақтың тақырыбына назарын аудару, сөздік қорын байыту жіне ауызекі сөйлеу дағдыларын дамыту болып табылады.

Енді сабақтың маңызды кезеңіне «мағынаны ажыратуға» көшуге болады. Бұл кезеңнің ерекшелігі — мұғалім режиссер рөлін атқарып, балаларды жаңалық ашуға жетелейді. Білімді дайын түрде ұсынбай, осы білімді ашатын жолды ұйымдастыру. Яғни, сабақтың кезең-кезеңнен танымдылық қызығушылығын ояту. Бұл сабақтың кезеңінде көбінесе жұппен жұмыс немесе шағын топтармен жұмыс формасының тиімділігі жоғары. Өйткені балалар өзара қарым-қатынас жасауға, өз білгенін басқаларға жеткізуге, өзі орындаған тапсырмаға жауапкершілікпен қарауға үйренеді.

Сабақтың «ой толғанысы» кезеңінде оқушылардың жаңа тақырыпты қаншалықта меңгергендігін анықтаймыз. Бұл кезеңнің де маңызы өте зор. Осында мұғалім бірнеше оқу міндеттерін шешеді: біріншіден, жаңа тақырыптың игерілу деңгейін анықтайды; екіншіден, оқушылардың қиыншылықтарын айқындайды; үшіншіден, келесі сабақта қолданылатын әдістер мен тәсілдерді жоспарлайды.

Мен орыс тілді мектепте білім бергендіктен, шәкірттерім қазақ тілінде қатынас жасай білуге тиісті. Өз ойларын, сезімдерін және деректерді ауызша және жазбаша түсіну, жеткізу және түсіндері, әлеуметтік жағдаятқа сәйкес — жұмыста, үйде, бос уақытты өткізгенде, білім беру мен тәрбиелеуде (оқытуда) — біреулердің тілегіне немесе қажеттіліктеріне сәйкес қабілеттіліктерге негізделеді. Қазақ тілінде қатынас жасай білу делдалдық және мәдениетаралық түсіністік сияқты іскерліктерді талап етеді. Сондықтан инновациялық сабақтардың осы оқу-тәрбиелеу үрдісін ұйымдастыруда маңызы зор. Қазіргі заманға сай инновациялық сабақты тек жаңаша ойлайтын мұғалім ғана ұйымдастыра алады.

Әдебиет:

1. Қазақша-орысша сөздік «Аруна» баспасы Алматы 2009 ж, 2012ж
2. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. Республикалық ғылыми-педагогикалық басылым
3. Қазақ тілі Ж. Түймебаев Алматы, Қазақстан
4. Қазақ тілі Ақтобе 1999 ж
5. Қазақ әдебиеті Энциклопедиялық анықтамалық Алматы 2005ж

Гидрологиялық білім жүйесінің ағартушылық-тәрбиелік мәні

Назарова Гульмира Асылбековна, аға оқытушы, п.ғ.к.
Қорқыт Ата атындағ ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Мақалада гидрологиялық білім жүйесінің ағартушылық-тәрбиелік маңыздылығы қарастырылады

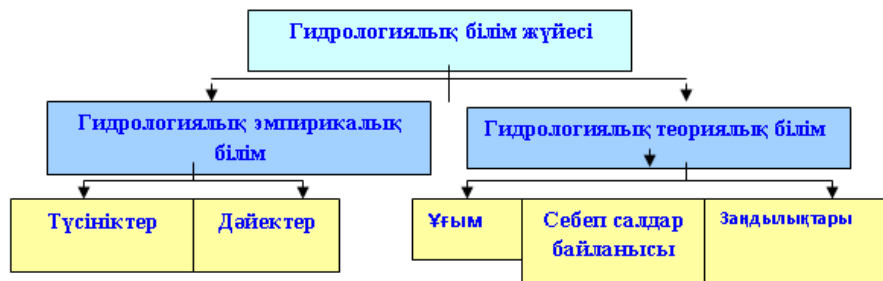
Образовательно-воспитательная роль системы гидрологических знаний

Назарова Гульмира Асылбековна, кандидат педагогических наук, старший преподаватель
Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата (Казахстан)

В статье рассматривается образовательно-воспитательная роль системы гидрологических знаний..

Географиялық білім беруде мектептің негізгі мақсаты географиялық сауаттылықтарын қалыптастыру [1].

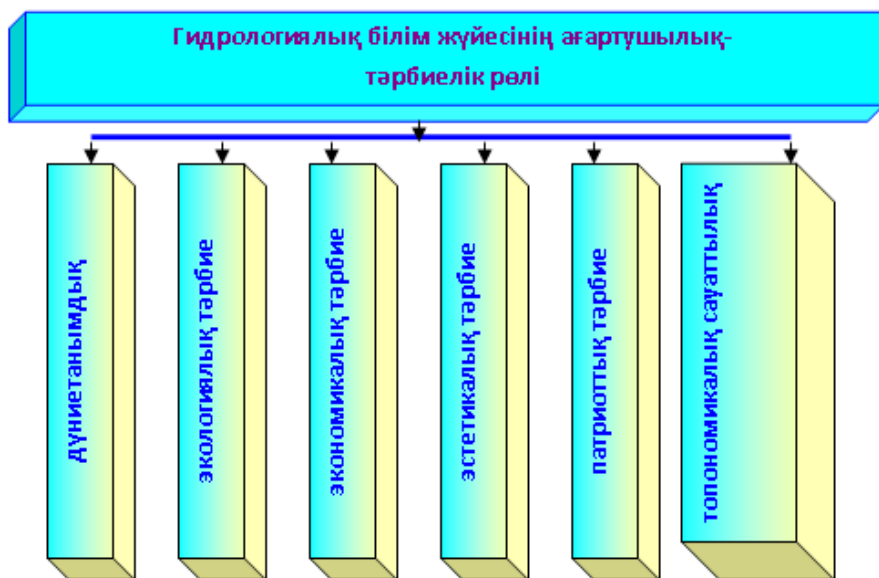
Жердің су қабығының жағдайлар жиынтығын бейнелейтін, гидрографияның қалыптасу заңдылықтарын түсіндіріп беретін *гидросфералық білім жүйесі* (1 сурет) географиялық сауаттылықты қалыптастырушы компоненттердің бірі ретінде маңызды орынға ие.

1- сурет. Гидрологиялық білім жүйесінің құрама бөліктері

Гидрология негіздерін оқыту оқушылардың дүниенің географиялық бейнесін, соның негізінде географиялық сауаттылықты қалыптастыруда зор үлес қосатынын оның бірнеше қызметтерімен (2 суретке қараңыз) түсіндіруге болады. Гидрологиялық білім жүйесінің мазмұны арқылы оқушылардың:

- дүниетанымдық көзқарастарын,
- экологиялық сауаттылықтарын,
- картографиялық-топографиялық сауаттылықтарын,
- экономикалық тәрбиелерін,
- эстетикалық талғамдарын,
- патриоттық сезімдерін тәрбиелеуге үлес қосады.

2 –сурет. Гидрологиялық білімдер жүйесінің оқу-тәрбиелік мәні

Біріншіден, гидрологиялық білім мазмұны оқушылардың *дүниетанымдық көзқарастарын* дамытады. Мысалы, гидрология жөніндегі түсініктер географиялық білімнің дүниетанымдық көзқарастың қажетті бөлшегін, яғни кейбір ұғымдарды қарастыра отырып, оларға түсінік береді. Бұл ұғымдарды білмейінше оқушы табиғат заңдылықтарын ескере отырып, адамның күнделікті

шаруашылығын, экономиканы дұрыс ұйымдастыруға қатысты терең мазмұнды ақпараттарды меңгеруі мүмкін емес.

Мысалы, «Өзендер» тақырыбын оқыту процесінде өзеннің басты ерекшеліктерімен, оның құрам бөліктерімен, қалыптасу заңдылықтарымен таныстыра отырып, оның климаттық, гидрологиялық карта және диаграмма бойынша өзен режимінің ерекшеліктерін ұғынуға мүмкіндік жасауға болады.

Гидросфераны сипаттайтын ғылыми негізделген ақпараттар оқушының қоршаған ортаны өзара байланысты түсініктермен қабылдауына ықпал етеді. Оны Әлемдік мұхиттың атмосферамен, материктермен өзара қатынасының мәселелері қарастырылатын Материктер мен мұхиттар географиясының барлық тақырыптарын оқыту сабақтарында жүзеге асыруға болады.

Материалды ашу логикасын төмендегідей сұрақтардың көмегімен түсіндіреміз:

1. Әлемдік мұхитты зерттеу қандай бағыттар бойынша жүргізілуде? Мұхиттың атмосферамен өзара қатынасын зерттеудің қандай мәні бар?

2. Су асты ауа райы туралы айтуға болады ма? Жер климаты үшін оның қандай маңызы бар?

3. Материктер мен мұхиттардың жер бетіндегі орындарын өзгертуі жердің климатына әсер етеді ме?

4. Жердің климатының өзгерісі гидросфераға қалай әсер етеді? Өз пікіріңді дәлелде.

5. Гидросфераның өзгерісі өсімдік және топырақ жамылғысы тақырыптарына қалай әсер етеді.

Екіншіден, гидросфераны оқытуда оның құрама бөліктері, оны қалыптастырушы факторлардың өзара байланысы, оның табиғаттағы айналымы мен ролі, халық шаруашылығындағы маңыздылығы, оның ластану жолдары, оны қорғау шаралары туралы экологиялық заңдылықтарды ұғынуға, табиғатты сүйюге, *экологиялық* мәдениеттілік негіздерін дамытуға ықпал етеді.

Үшіншіден, жер бетіндегі тұщы суды үнемдеп жұмсаудың маңыздылығын, халықшаруашылығында судың жұмсалыу жағдайын мысалдармен түсіндіру оқушыларда экономикалық түсініктердің, тәрбиенің қалыптасуына ықпал етеді.

Төртіншіден, сулы жердің ландшафтысын бейнелі көрсете отырып, оқушыларды әсемдікке тәрбиелеуге мүмкіндік бар.

Бесіншіден, әр өлкенің өзен көлдеріне топтық саяхат жасай отырып, оның сол аймақтағы басты қызметін атап, немесе оны оқушылардың өздеріне

анықтауға жағдай жасай отырып патриоттық сезімдерін тәрбиелеуде маңызды роль атқарады.

Алтыншыдан, кез келген аймақтың гидротопонимиялық жүйесінде жергілікті табиғат ерекшеліктерінен хабар беретін атаулар тобы көрнекті орын алады. Топонимика ғылымында «топонимиялық жүйе» ұғымының шеңберіне «географиялық атаулардың қалыптасу процесінде заңды түрде қайталанып отыратын ерекшеліктер мен белгілердің жиынтығын енгізеді». Кең мағынасында алғандағы «жүйе» ұғымы «белгілі заңдылық бойынша орналасқан және бір-бірімен өзара байланыста болатын бөліктердің бірлестігі түріндегі тұтастық» дегенді білдіреді. Біз пайдаланған ұғымның «жүйелілік» сипаты қазақ тіліндегі жер-су аттарының жеке топтарының (**гидронимия және т. б.**) біртұтас бірлестік ретінде, ортақ заңдылықтар негізінде қалыптасқандығын түсінуден туындайды.

Әдебиеттер:

1. Ә.С. Ақашева, К. Ж. Дүйсебаева Географияны оқыту әдістемесі — Алматы, Қазақ университеті, 2015.

ФИЛОЛОГИЯ

Жаһандану дәуіріндегі тілдік плюрализм мәселелері

Джумагулова Марияш Шырдаевна, филология ғылымдарының кандидаты;
Нурекешова Гульсим Рахметбековна, филология ғылымдарының кандидаты;
Ташенова Жанат Ахтаевна, аға оқытушы
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда, Қазақстан)

Сонымен, қазіргі таңда елімізде көптілді және көпмәдениетті білім беру жоғары білім беру жүйесіндегі ең басты бағыттардың бірі болып табылады. Жоғары оқу орны көптілді және көпмәдениетті тұлғаның қалыптасып дамуында ең маңызды кезең болып саналады. Осы жерде негізгі және өмірлік принциптер саналы түрде қалыптасады. Жоғары білім ордасы студентке қолайлы орта тугызып, оның тілдік, ұлттық-мәдени, этникалық қажеттіліктерінің толықтай жүзеге асуына мүмкіндік береді және жеке тұлға ретінде гуманистік жалпыадами қасиеттерінің үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді.

Джумагулова Марияш Шырдаевна, кандидат филологических наук, доцент;
Нурекешова Гульсим Рахметбековна, кандидат филологических наук;
Ташенова Жанат Ахтаевна, старший преподаватель
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (Казахстан)

Данная статья посвящена проблемам поликультурного образования в Республике Казахстан. Поликультурное образование на сегодняшний момент является одним из главных направлений в системе средне — специального и высшего образования. Именно образование является важнейшим этапом в процессе формирования и развития поликультурной личности, этапом, когда осознанно формируются основные ценности и жизненные принципы.

Перспективы развития полиязычного поликультурного образования могут стать более эффективными при условии учета основных

приципов дидактики полязыхия такие, как принцип интегративного обучения, принцип опоры на лингвистические и учебные материалы, когнитивно направленный прицип и прицип межкультурной коммуникации.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан бері толассыз жүріп жатқан реформалау процесінің барысында ел экономикасы ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік рухани сала да өзгеріске ұшырауда. Еліміздегі білім беру жүйесін реформалау, міне соның айғағы. Республика Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған жыл сайынғы дәстүрлі жолдауларында осы заманғы білім беруді дамыту, кадрлар біліктілігін ұдайы арттыру және Қазақстан халқы мәдениетінің одан әрі өркендеуі-Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі екендігі атап көрсетіледі. Елбасы «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, Бір мүдде, Бір болашақ» атты жолдауында да ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұрғандығын, мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуге тиіс екендігін, оларды оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру барысында білікті мамандар ұсыну маңыздылығын ерекше атап көрсетіп, жоғары кәсіптік білім беру саласының алдына зор міндеттер жүктеді [1].

Көптілді білім беру мәселесінің өзектілігі жаһандандудың жаңа мыңжылдығында қазақстандық қоғамның барлық салаларында болып жатқан көптеген өзгерістермен байланысты. Бұл өзгерістердің барлығы да қоғамдық жаңару мен әлемдік интеграциялық процестерге ұмтылумен сипатталады. Қазақстан экономикасының қарыштап алға басуы елімізде шетел тілдерін меңгерген мамандарға деген сұранысты қалыптастырады. Шетел тілін кәсіби меңгеру макроэкономикалық және маңызды әлеуметтік факторға айналуға ұшырайды. Үш тілді (қазақ, орыс және ағылшын) білсе көптеген мүмкіндіктерге ие болатынын қоғамдағы адамдар, әсіресе жастар түсіне бастады: нарықтық экономикасы бар қарқынды өзгеріп тұрған ашық типтегі қоғамда интеграциялану, болашағы мол жұмысқа орналасу, түпнұсқасындағы әлемдік мәдениетпен танысып, сусындау, әлем мен әлемдік мәселелерді кеңінен ұғыну. Сондықтан да, көптеген ата-аналар мен мектеп бітіруші түлектер үшін жоғары оқу орнын таңдауда білім сапасы мен жаңа технологиялар, инновациялық бағдарламалар, халықаралық білім беру кеңістігіне шығу мүмкіндігі шешуші факторлар болып табылады.

Президентіміз — Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауындағы “білім беру жүйесінде үш тілдің — мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін, ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін және әлемдік экономикаға үйлесімді кірігу тілі ретінде ағылшын тілін меңгерген, бәсекеге қабілетті маман даярлау” [1] міндетін атап көрсеткенін білеміз. Ал мұның өзі оқу орындарына жаңа міндеттер, жаңа талап, жаңа мақсаттар қойып отыр дегенді түсіндіреді. Негізгі мақсат — өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласында білімі мен біліктілігін көрсете алатын, көптілді және көпмәдениетті құзіреттіліктерді игерген жеке тұлға қалыптастыру. Өйткені, тек бәсекеге қабілетті азаматтар ғана Отанымыздың тұрақты дамуына, бәсекеге қабілеттілігіне өз үлесін қоса алады. Сөйтіп, біздің алдымызда әлеуметтік тапсырыс талаптары тұрады: жоғары кәсіби білім беру бәсекеге қабілетті және сапалы болып, бітіруші түлек шетелдік жоғары оқу орындарында білімін әрі қарай жалғастырып, магистратура, докторантураға түсу мүмкіндігіне ие болу керек. Қазіргі заманда бірнеше тіл білу қажеттілігін әлеуметтік факторлар анықтап, қоғамда көптілді, көпмәдениетті тұлғаға деген сұраныс туады. Ал, мұның өзі сапалы білім берудің уәждемесі болып табылады. Сонымен, еліміздегі тілдік плюрализм қазіргі таңда орта және жоғары білім беру жүйесінде ең негізгі бағыттардың бірі болып саналады және қоғамдық-саяси, экономикалық реформалар ретінде қарастырылады.

Педагогика ғылымының докторы, профессор Б. А. Жетпісбаеваның [2, 328] пікірінше, *көптілді білім беру* — үш немесе одан да көп тілді қатар меңгеру негізінде көптілді тұлғаны қалаптастыратын мақсатты бағытта ұйымдастырылған процесс. Көптілді білім беру процесінде қалыптасатын *көптілді тұлға*, өз кезегінде, өмір сүру ортасында қызмет ететін ана тілін және бір немесе бірнеше шет тілдерін жеткізуші, тұтынушы ретінде айқындалады.

«Көптілділік» терминінің екі мағынасы бар: 1) белгілі бір әлеуметтік ортадағы бірнеше тілдерді қолдану; 2) коммуникативті жағдайға байланысты жеке қолданысқа таңдап алынатын бірнеше тілдер қатары. Бұдан шығатын қорытынды — «көптілділік» тілдердің көптігі емес, ол бірнеше тілдерді білу болып түсіндіріледі немесе белгілі бір қоғамдағы және аймақтағы бірнеше тілдерді құру. Тілдік алуандылық ұсынылатын шет тілдерін көбейту жолымен немесе білім алушыларға бірнеше шет тілдерін білу керек екенін дәлелдеу» [3, 103–106]. Көптілді білім беру немесе тілдік плюрализм мәселелері бірнеше тілдер арқылы әлемдік мәдениетке тартуға мақсатты бағытталған процесс. Бұл жағдайда оқытылатын тілдер арнайы білім саласында жетістікке жетудің,

түрлі елдер мен халықтардың мәдени — тарихи және әлеуметтік тәжірибелерін меңгерудің тәсілі болып табылады.

Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан көптілді білім беру бағдарламасының батыстық аналогтардан айырмашылығы — бір мезгілде қатарынан үш немесе төрт тіл оқытылатындықтан бұл теңдессіз бағдарлама болып табылады. Осыған орай, бағдарламаның да мақсаты ана тілі мен шет тілдерін қатар меңгеру негізінде тілдік құзыреттілігі қалыптасқан, әлемдік білім беру кеңістігі мен еңбек нарығында мәдениетаралық коммуникацияға бейімделген түрлі мамандықтағы жоғары білікті кадрлар даярлау болып табылады. Көптілді білім беру Болон процесінің негізгі қағидаларын орындаумен де тығыз байланысты. Жаңа дәуір маманы кәсіби білімді меңгерумен қатар, әлемдік нарықтағы тенденциялар мен заманауи технологияларға да бейім болу керек.

Жаңа уақыт, жаңа талаптар оқытудың әдіс-тәсілдеріндегі құндылықтар мен идеалдарды, мақсаттар мен міндеттерді қайта қарауды керек етеді. Педагогикалық ғылым дамуының жаңа кезеңінде білім беру мазмұнында *көптілділік*, *көпмәдениеттілік* тәрізді базистік ұғымдарды пайдаланған жөн. Көптілді және көпмәдениетті білім беру бағдарламасымен байланысты балаларды, жастарды, ересектерді тәрбиелеуде алға қойылған міндеттер қазақстандық білім берудің әлемге, социумға, яғни әлеуметтік ортаға және жеке тұлғаға бағытталған ашық жүйе екендігінің дәлелі.

Біртұтас дидактикалық процесс ретінде көптілді білім беру бағдарламасының өзіндік принциптері, теориялық және әдіснамалық негіздері, педагогикалық алғышарттары бар және бұл модель профильді технология, педагогикалық жобалау технологиялары және көптілділікке үйрету, болашақ мамандарда коммуникативті бағыттылықты қалыптастыру тәрізді әдістерге негізделген [4]. Аталған зерттеулер Е.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті базасында «Үш тұғырлы тіл» жобасы негізінде жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруді дамытудың басым бағыттарын жүзеге асырудың эксперименттік бағдарламасы ретінде ғылыми мақсаттағы апробациядан өтті. Көптілділік дидактикасы төмендегі негізгі принциптер бойынша орындалды [5]:

— көптілділікке, ғылымилыққа, тұтастыққа, қолжетімділікке, жүйелілікке, көрнекілікке, жалпыадами құндылықтар мен ұлттық мәдениеттердің алуан түрлілігіне, гуманизацияға негізделіп, бірнеше тілді *интегративті оқыту принципі*. Оқыту бағытындағы арнайы пәндерге сәйкес білімді тиімді игеруде коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырады және дамытады;

— білім алушылардың *лингвистикалық және оқу тәжірибелеріне сүйену принципі*. Тілдік дағдыларды қалыптастыру мен коммуникативті іскерлікті дамытуда тек ана тілі ғана тірек бола алады;

— шетел тілдеріне оқыту процесінде *когнитивті бағытталған принцип*. Әлемнің тілдік бейнесін аутентті вербальданған және әлемтанудың жаңа жүйесіндегі ұғымдық мағыналар арқылы қалыптастыру;

— оқытылатын тіл елінің мәдениеті, салт-дәстүрлері, реалийлері арқылы шетел тілдерін оқыту процесінде мәдениетаралық бағытталған принцип.

Көптілділікке оқытуды қалыптастыру саласындағы ізденуші ғалымдардың пікірінше, тілдік емес мамандықтар жағдайында көптілділікті қалыптастыру мүмкіндігі мен қажеттілігі бірнеше тілді қатарынан немесе сабақтастық негізде үйренуге ғана емес, білім алушылардың көптілділік құзыреттілігіне де келіп тіреледі. Көптілділік құзыреттілігі — бұл, сөзсіз, лингвистикалық білім жүйесін меңгеру, түрлі тілдердің лингвистикалық дамуындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды ажырата білу қабілеті, тіл қызметінің механизмдері мен сөйлеу әрекетінің алгоритмдерін түсіну болып табылады. Аталмыш құзыреттілік нақты тілдерді білудің санын емес, сол тілдерді қолданушыға тірек болатын біртұтас күрделі, көбінесе, ассиметриялық конфигурация құзыреттілігі жүйесін құрайды, тілдерді үйрену процесі мен әдістерін түсінуді жетілдіреді және жаңа жағдайлардағы қарым-қатынас пен іс-әрекет қабілетін дамытады.

Сонымен, қазіргі таңда елімізде көптілді және көпмәдениетті білім беру жоғары білім беру жүйесіндегі ең басты бағыттардың бірі болып табылады. Жоғары оқу орны көптілді және көпмәдениетті тұлғаның қалыптасып дамуында ең маңызды кезең болып саналады. Осы жерде негізгі және өмірлік принциптер саналы түрде қалыптасады. Жоғары білім ордасы студентке қолайлы орта туғызып, оның тілдік, ұлттық-мәдени, этникалық қажеттіліктерінің толықтай жүзеге асуына мүмкіндік береді және жеке тұлға ретінде гуманистік жалпыадами қасиеттерінің үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер:

1. «Қазақстан жолы — 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 2014.
2. Жетписбаева Б. А. Полиязычное образование: теория и методология: Монография- Алматы: Білім, 2008—328с.

3. Осиянова О. М. Көптілділік қазіргі лингвистикалық білім беруде тілдік саясаттың айқындауыш амалы ретінде. ОГУ Хабаршысы, 1/2005—103—106бб.
4. К вопросу о механизме реализации этнолингводидактического подхода в системе высшего образования: Материалы междунар. Конкурса науч. трудов студ. и магистр., посв. 40-л. КарГУ им.Е.Букетова// Караганды, 2012-с.296—298
5. Барышников Н. В. Дидактика многоязычия// Вестник ПГЛУ, 2003, № 3, с.10—15

Туыстық атаулардың құрамындағы кірме сөздер

Диуанова Райкүл Кеңесбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты.
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қазақстан, Қызылорда)

Мақалада сөздіктердегі туыстық атаулардың құрамындағы кірме сөздерге этимологиялық талдау жасалып, олардың қолданылуы қарастырылған.

Займствованные слова родственных названий

Диуанова Райкүл Кенесбаевна, кандидат филологических наук, старший преподаватель
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (Казахстан)

В статье рассмотрены заимствованные слова родственных названий, их использование и анализ этимологического значения отдельных родственных названий в словарях.

Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың басым бөлігі-ертеден келе жатқан төл сөздеріміз. Дегенмен, басқа тілдермен шектесіп жатқан немесе көрші халықтардың арасындағы қазақ сөйленістерінде кірме атаулар жиі кездеседі. Олар сан жағынан әдеби тілдің құрамындағы сөздерден кем емес. Тілімізге

ауысқан сөздер мен тұлғалар әсіресе Қазақстанның шет аймақтарында көп кездеседі. Қырғызстанмен шектес жатқан Жамбыл облысының оңтүстік аудандарында қырғыз, ал Өзбекстанмен шектес жатқан Шымкент облысының аудандарында өзбек тілдерінен енген сөздер бар. Жетісу өңірінің шығыс жағын мекендеген қазақтардың тіліне ұйғыр сөзі араласса, батыс қазақтарының тіліне татар, ноғай, башқұрт сөздері қосылып кеткен. Араб, иран тілдерінің элементтері солтүстік-батыс не шығысқа қарағанда оңтүстік аймақтарда көбірек ұшырасады. Араб-иран тілдерінің басым көпшілігі оңтүстік говорларға өзбек, қырғыз тілдері арқылы ауысқан. Сол кірме сөздерінің кейбіреуіне тоқталатын болсақ. *Сағыр.Сағыр* атауы «жетім» деген мағынадан басқа Шымкент облысының Мақтарал ауданында, Атырау облысының Маңғыстау өңірінде «жас бала» мағынасында қолданылады. Қырғыз тіліндегі *сағыр* да, қарақалпақ тіліндегі *сағыйра* да осы мағынада жұмсалады. *Сағыр* атауының көршілес түркі тілдерінде кездесуі бұл сөздің ертеректе кең қолданыста болғанын аңғартады [1].

Тәбие // табиға. Тәбие сөзі түркімен қазақтарының тілінде «ру»«ата» мағынасында жұмсалады. Бұл туыстық атау жергілікті тұрғындар тіліне түркмен тілінен енген болуы керек. С.Аманжоловтың сөздігінде тәбие сөзі мен тұлғалас бір табиға деген сөз тіркесі кездеседі. Онда бұл сөздің Қызылорда облысының Арал ауданында қолданылатындығы туралы мәлімет берілген. С.Аманжолов табиға сөзі араб тіліндегі «ру», «тайпа» деген мағынаны білдіретін тайпа деген сөзге бір сөзінің қосылып жергілікті жерде «бірнеше үй», «бір ауыл» деген мағынаны беру үшін пайда болған дейді. Мысалы; «Ана тұрған бір табиға колхозшылармыз». Сонымен, *тәбие/табиға* сөзі түркмен тіліне араб тілінен енген. Ал, түркмен қазақтарының тіліне түркмен тілінен енген болуы керек. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде *тәрбие/табиға* сөздері «бір рудың ішіндегі аталас жақынырақ туыс» деп түсіндірілген де, «Бу да кедей жігіт, бәріміз табиға адамбыз» деген

мысал берілген. Қарақалпақ тілінде *тәбия* «туыс», «жақын» деген мағынаны білдіреді [2,3].

Жам/жамия ағайын//жамағайын. Бұл атау қарақалпақ қазақтарының тілінде «алыс туысқан», «қашық ағайын» дегенді білдіреді. Бұл сөздің қазақ тіліндегі *жамғайын* сөзімен тұлғалас екендігі белгілі. *Жамағайын* атауы жам және ағайын сөздерінің бірігуінен жасалған. Қостанай облысы Семиозер ауданында *жам* сөзі «ру», «ата» мағынасында жұмсалады». Жағалбайлы бірнеше жамға бөлінеді. Малатау жеті жам болады». Қазақ тілінің ауыз әдебиет үлгілерінде *жам ағайын, жам әулие* тіркестері кездеседі. Р.Сыздық

«Сөздер сөйлейді» деген еңбегінде *жам*- араб сөзі, ол «жинау» деген етістік (жама), жам тұлғасы қазақ тілінде «түгел жиналған, барлық, барша» деген мағынада жұмсалған дейді [4]. Жамға «жиын» деген мағынада жұмсалатын араб сөзі. Бұл кірме сөз. Қазіргі кезде сирек қолданылатын, көбінесе тіркестер құрамында сақталып, оның өзінде де өткендегі мұралар тілінде қолданылған сөз ретінде танылады.

Тұқым-теберік//Тұқым-төберік //Тұқым-теберік. Қарақалпақ қазақтарының тілінде *тұқым-төберік* атауы «үрім-бұтақ» мағынасында жұмсалған. Сонымен қатар, Қызылорда облысының Арал ауданында да сол ғана фонетикалық өзгеріске ұшыраған тұлғада кездеседі. Мысалы; «Ел ішіндегі бұл адамдарды тұқым-теберігіміз сыйлап өткен». Мұнда «немере-шөбере», «тұқым» деген мағынада жұмсалған. Ал, Түркіменстан қазақтарының тілінде *тұқым-теберік*. Мұндағы қос сөздің бірінші сыңары әдеби тілде «урпақ», «түп-тамыр», «тек» деген мағыналарда жұмсалады. Парсыша *тәбәрік* үш мағынада қолданылады; 1. шыққан тегі 2. нәсіл 3. әулет. Бұл сөз тілімізге көрші түркімен тілінен енген болу керек.

Шақа// чақа// шақалақ. Бұл атау жергілікті жерлерде әр түрлі мағынада жұмсалады. С. Аманжолов Алматы облысының Шелек ауданында бұл сөздің «сәби», «кішкене жас бала» деген ұғымда жұмсалатындығын айтады. Ал, Ақтөбе облысының кейбір аудандарында «үрім-бұтақ» деген мағынада қолданылады.

Кәтқұда. Бұл атау Қарақалпақ қазақтарының тілінде «жасы үлкен», «белгілі» «абыройлы адам» мағынасында жұмсалады. Екі түбірден құралған бұл сөздің алғашқы сыңары өзбек тіліндегі «үлкен», «дәу» мағынасында қолданылып жүрген *кәтта* сөзінің қысқарған нұсқасы.

Кәтта ана// Дәу ана нұсқасы *әже* сөзінің синонимі ретінде Ташкент облысының Төменгі Шыршық, Аққорған, Шыназ, Янгюль аудандары мен Шымкент облысы Келес ауданындағы Ғ. Мұратбаев атындағы совхозда қолданылады. Шымкент облысының кейбір аудандарында *дәу ана* нұсқасы жұмсалады, *әже* атауы сирек айтылады.

Немелтай. Маңғыстау қазақтарының тілінде бұл сөз шөбере мағынасында қолданылады. Бұл атау Түркіменстан қазақтарының тілінде де осы мағынада ұшырасады. *Немелтай* атауы кейбір сөйленістерде аз ғана фонетикалық өзгеріске ұшыраған. Мысалы, Қарақалпақ қазақтары шөбересін *немелтай* деп атайды. Ал Орда қазақтары *нементай* дейді. *Немелетай* атауы *немеле* сөзіне --тай (кішірейткіш) жұрнағының жалғануы арқылы жасалған. Тұжырымдай

келгенде, түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі негізгі туыстық терминдерін қарастыру нәтижесінде мынадай қорытындылар жасадық:

Қарастырылған терминдер шығу тегі жағынан негізінен түркілік немесе түркі-моңғол тілдеріне жатады. Соңғысына мынадай терминдер жатады: *ача//эже, аба//ана, аға, уруг, йеген, бөлө, эр, кадын//хатун, куда* т. с. с., бұлардың көпшілігі әйел жаққа тиесілі. Ц. Д. Номинханов түркі және моңғол тілдерінде қатар кездесетін туыстық терминдерін көрсетеді: *абысын* «ағайынды адамдардың әйелдері бір-бірін атауы»; *аға; ата, аба* «әке», «ата»; *ача* «немере»; *бажа; бөле; ер; жиен; қатын; қайын; кенже; күйеу; құда; нағашы; эгачи* «үлкен әпке»; *көбөгөн, уре* «үл»; *эже* «әже»; *ähä, өге, änä, ана* «ана»; *бäргäйн* «әже», «кемпір»; *ру, уруг, омок* «ру», «тайпа»; *төркін* «әйелдің туысқандары» [5–6]. Туыстық терминдерінің көпшілігінің семантикалық тарихи дамуы жалпы мағынадан нақты мағынаға көшкен. Мысалы: *огул//оол* «бала», «ұрпақ» > «үл бала», «жас жеткіншек» > «үл»; *уруг* «ұрық» > «ру», «тайпа» > «ұрпақ», «туысқан» > «бала», (тува) «қыз»; *эр* «еркек» > «күйеу» және т. б.

Жекелеген туыстық терминдері қолданыстан шығып, бірте-бірте ұмытылады. Мысалы: *йезне* «жезде — үлкен әпкенің күйеуі», *йеңге* «ағаның немесе тәтенің әйелі» т.б. Бұндай терминдер негізінен диалектілерде қолданылады. Тұжырымдай келгенде, түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі негізгі туыстық терминдерін қарастыру нәтижесінде мынадай қорытындылар жасадық:

Қарастырылған терминдердің көпшілігі қазіргі түркі тілдерінің барлығында немесе көпшілігінде кездеседі, сол себепті олар жалпытүркілік сөздік қорға жатады. Қандық туыстық және неке туыстықтарының ең бастылары (*ана, ата, огул, қыз, қарындаш//кардаш, эр, келин, қайын* т. б.) түркі тілдерінде тұрақты қалыпта қолданылатындықтан бұл тілдердің негізгі сөздік қорына кіреді. Қорыта айтқанда қазақ тіліндегі туыстық терминдердің көпшілігі қазіргі түркі тілдерінің барлығында немесе көпшілігінде кездеседі, сол себептен олар жалпы түркілік сөздік қорға жатады.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. I-2 том. Алматы, 1959—61.
2. Бекетов Б. Қарақалпақ қазақтарының тілі. А., 1992
3. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казакского языка. А., 1959

4. Сыздыкова Р.Ф. Сөздер сөйлейді. Алматы, 1994
5. Миржанова С. Ф. Терминология родства в диалектах башкирского языка // Советская тюркология. — 1973. № 4. — С.99–109
6. Номинханов Ц. Д. Термины родства в тюрко-монгольских языках // Вопросы истории и диалектологии казахского языка. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958. Вып.1., С.42–48.

Дүниенің тілдік бейнесін қалыптастырушы стереотиптер

Нурекешова Гульсим Рахметбековна, филология ғылымдарының кандидаты,
Джумагулова Марияш Шырдаевна, филология ғылымдарының кандидаты,
Ташенова Жанат Ахтаевна, аға оқытушы
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда, Қазақстан)

Адамдардың өмір тіршілігіне қатысты стереотиптер — стереотиптер арасындағы маңыздысы. Стереотиптер салт-дәстүрмен, аңыз-әпсаналармен, әдет-ғұрыптармен тығыз байланысты, тек салт-дәстүрлер объективті маңыздылығын ашық түрде байқатса, ал стереотиптер жасырын күйде көрінеді. Стереотиптенген өмір тіршілігінің түрлері ретінде салт-дәстүрлер этнографиялық зерттеулер нысанына айналады. Бұл, әрине, бекер емес, себебі өмір тіршілігіне қатысты стереотиптерде этникалық мәдениеттің ерекшелігі айқын көрінеді.

Нурекешова Гульсим Рахметбековна, кандидат филологических наук;
Джумагулова Марияш Шырдаевна, кандидат филологических наук, доцент;
Ташенова Жанат Ахтаевна, старший преподаватель
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (Казахстан)

Статья посвящена осмыслению стереотипа как фрагмента языковой картины мира. Человек живет в мире стереотипов, навязанных ему культурой его этноса. Стереотипы усваиваются еще в детстве и изменяются очень медленно, хотя и неизбежно искажают реальность, которую пытаются отразить. Стереотипы составляют константы

языковой картины мира, так как через эти номинации и образы в концептуальную картину мира вплетается то бытовое представление о нации, которое зафиксировано определенным национальным языком. Наряду с этим стереотипы призваны представлять этническое сознание, мировоззрение этноса, что также позволяет рассматривать их как важную составляющую языковой картины мира.

«Дүние бейнесі» деп аталатын феномен адамның өзі секілді ежелден келе жатқан құбылыс. Адам баласы «дүниенің тілдік» бейнесін антропogenez дәуірінен бастап жасай бастаған. Дегенмен, «дүниенің бейнесі» термині соңғы кезеңдерде ғана ғылыми-философиялық зерттеу пәніне айналды. Ал дүниенің тілдік бейнесі — тілдік құралдар арқылы бейнеленген сананың бейнесі, тіл арқылы жарыққа шығатын пайым-түсініктердің концептуалды жүйесі туралы біртұтас білімнің моделі. Дүниенің тілдік бейнесі адамның дүние туралы жалпы білімін танытатын концептуалды немесе когнитивтік дүние бейнесінен бөлек деп ұғынылады.

Осы дүниенің тілдік бейнесін қалыптастырушы элементтердің бірі — стереотип. Когнитивті лингвистикада және этнолингвистикада «стереотип» термині тіл мен мәдениеттің мазмұндық жағына қатысты қарастырылады, яғни әлемнің тілдік бейнесімен салыстырылатын менталды (ойлау) стереотипі ретінде ұғынылады. Дүниенің тілдік бейнесі мен тілдік стереотип бүтіннің бөлшегі ретінде салыстырыла отырып, тілдік стереотип белгілі бір тілден тыс нысанға қатысты тұжырым деп түсіндіріледі. Сондай-ақ оны әлеуметтік таным модельдерінің аясында қалыптасқан объективтік шындықты түйсінудің нәтижесі және субъективті тұрғыдан берілген баға деп көрсетеді.

Стереотиптер екі категорияға бөлінеді: үстірт және түбегейлі [1, с.96]. Үстірт стереотиптер — белгілі бір халық туралы тарихи, халықаралық және саяси жағдайларға немесе басқа да уақытша факторларға байланысты пайда болған стереотиптер. Бұл стереотиптер әлемде және сол елдегі жағдайларға байланысты өзгеріп отырады. Олардың өмір сүру ұзақтығы қоғамның жалпы тұрақтылығына байланысты. Атап айтқанда, олар: нақты тарихи оқиғаларға қатысты қалыптасқан бейнелі түсініктер.

Үстірт стереотиптерден түбегейлі (күрделі) стереотиптердің айырмашылығы — олардың уақыт талғамай өзгермейтіндігінде. Түбегейлі стереотиптер керемет тұрақтылық қасиетіне ие бола отырып, ұлттық сипаттағы ерекшеліктерді зерттеуге дерек бола алады.

Түбегейлі стереотиптер арасында халықтың өмірі мен тұрмысының белгілеріне байланысты туындаған сыртқы стереотиптер ерекше топты құрайды, халық тұрмысында үнемі болып тұратын алмасуларға қарамастан, мұндай стереотиптер өте жай өзгеріп отырады. Шаңырақ, сандық, тері бұйымдары, кимешек, сәукеле, қамшы бірнеше ғасырлар бойы қазақтар өмірінің ажырамас бөлігі саналып келеді.

Түбегейлі стереотиптердің көпшілігі өте ерте заманда қалыптасқандықтан, олардың пайда болу, таралу жолдары әртүрлі. Мысалы, Ұлыбританиядағы түрлі тарихи жағдайларға байланысты пайда болған стереотиптерді айтуға болады. Әртүрлі герман тайпаларынан құралған субстраттан пайда болған ағылшын этносы және оның ұзақ уақыт бойы өмір сүруі олардың өмір тіршілігі стереотиптерінің негізгі белгілерін айқындады. Мемлекеттік істе де, тұрмыста да орын алған ағылшындарға қатысты стереотиптердің негізгі қызметі оларға тән прагматизм мен нақтылықтан көрінеді.

Адамның өмір тіршілігін реттейтін этникалық сана мен мәдениетті қалыптастырудың негізі ретінде туа бітті пайда болатын немесе белгілі бір ұлт өкілі ретінде оның бойына сіңірген мәдени стереотиптерді айтуға болады. Сонымен, біз мәдениет арқылы телінген стереотиптер әлемінде өмір сүреміз. Ұлттың менталдық стереотиптерінің жиынтығы сол ұлттың әрбір өкілінің жанына жақын, жүрегіне жылы. Мәселен, айлы түн жайлы ауыл және қала тұрғындарының айтқан мынадай сөз тіркестерін айтуға болады: тігін тігуге болатындай сүттей жарық деп ауыл тұрғыны айтса, кітап оқуға болатындай жарық түн деп қала тұрғыны айтар еді [2, с.59].

Адамдардың өмір тіршілігіне қатысты стереотиптер — стереотиптер арасындағы маңыздысы. Стереотиптер салт-дәстүрмен, аңыз-әпсаналармен, әдет-ғұрыптармен тығыз байланысты, тек салт-дәстүрлер объективті маңыздылығын ашық түрде байқатса, ал стереотиптер жасырын күйде көрінеді. Стереотиптенген өмір тіршілігінің түрлері ретінде салт-дәстүрлер этнографиялық зерттеулер нысанына айналуға бұла. Бұл, әрине, бекер емес, себебі өмір тіршілігіне қатысты стереотиптерде этникалық мәдениеттің ерекшелігі айқын көрінеді. Өмір тіршілігі түрлеріне қатысты стереотиптер тізбегі, әлбетте, салт-дәстүрлермен ғана шектелмейді. Өмір сүру қалыптары өмірдің басқа да салаларына тән болып келеді, атап айтқанда, қарым-қатынас мәдениеті, индивидтердің әлеуметтік өмірге бейімделуі, технологиялық үдерістер (еңбек тәсілдері мен дағдылары), ойын әрекеттері, т.б. Адамдар арасындағы қарым-қатынасқа тек олардың ортақ тіл табысулары аздық етеді, сонымен бірге оған дейін меңгерген білімдері аса қажет шарт болып табылады. Қарым-

қатынасқа түсушілердің әрқайсысы өзін қоршаған әлеуметтік және мәдени орта жайындағы ортақ таным-түсініктері сәйкес келгені құптарлық жайт. Сол себепті коммуникативтік актіге қатысушылардың санасында қалыптасатын осы білім түрлері аялық білім қоры деп аталады. О. С. Ахманованың анықтамасы бойынша «Аялық білім — тілдік қатынастың негізі болып табылатын екіжақты тыңдаушы мен айтушыға бағытталған реалийлер туралы білімі» [3, с.498].

Стереотип «ұлттық мінез» ұғымымен тығыз байланысты. Мінез — адамның қоғамда өмір сүре отырып жинақтайтын ерекше қасиеттері. Сондай-ақ мінез деп адамның өмірі мен іс-әрекетінде көрінетін және қалыптасатын тұрақты жеке-дара ерекшеліктерінің жиынтығын айтамыз. Осылайша, адам мінезі оның дүниетанымына, іс-әрекетінің сипаты мен мазмұнына, өмір сүретін әлеуметтік ортасына, басқа адамдармен жасайтын белсенді қызметіне байланысты әлеуметік мәнге ие болады [4, с.42].

Адамның өзін қоршаған ортамен жасайтын белсенді қатынасы оның мінез-құлқын айқын көрсетеді. Ол идеологиялық тұрғыдан адамның дүниетанымынан, психологиялық тұрғыдан — қажеттіліктерінен, қызығушылықтарынан, бейімделушіліктерінен яғни адамдар мен дүниеге қатысты талғампаз көзқарасынан көрінеді.

Алайда, ғалымдар жеке тұлғаның жеке-дара мінез-құлқына қарамастан, белгілі бір әлеуметтік топтың ортақ қасиеттерін қарастыруда. Бұл өз кезегінде ұлттық мінез ұғымына сәйкес келеді. С. М. Арутюнян «халықтың рухани өміріне қатысты түрлі деңгейдегі құбылыстарының ерекше жиынтығы» деп айқындайды [5, с.23]. Бірқатар зерттеушілер еңбектерінде ұлттық мінез ұғымы ұлттың шынайы қасиеттерінің ерекше жиынтығы деп көрсетіледі. Әрбір халықтың ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, бұл ұғымға мына қасиеттерді жатқызады: ұлттық сана-сезім, әдет-ғұрыптары, талғамы, салт-дәстүрі, ұлттық мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық намысы мен басқа да ұлттар мен ұлыстарға деген көзқарасы. Осылайша, зерттеушілердің басым көпшілігі ұлттық мінезді қандай да бір ұлтқа тән қасиеттердің жиынтығы деп есептейді. Мәселен, С. М. Арутюнян ұлттық мінез терминін белгілі бір елдің мәдени және тарихи дамуының ықпалымен қалыптасатын салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрып, мінез-құлық қасиеттерінің жиынтығы деп анықтайды [5, с.24].

Стереотип ұғымы әлеуметтану ғылымынан когнитивті лингвистика мен этнолингвистика салаларының зерттеу нысанына айналу жолында айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Бұл өзгерістер оның мазмұндық, тұрпаттық және көлемдік тұрғыдан өзгеруіне әсер етіп, стереотип ұғымының қолданыс аясын кеңейтті. Бұған дейін әлеуметтану ғылымында стереотип термині тек адамдарға қатысты

ұлттық, әлеуметтік, кәсіби және басқа да тұрғыдан қарастырылып келсе, ал когнитивті тіл білімі, сонан соң этнолингвистикада бұл термин адамның танымдық және практикалық өміріндегі кез келген затқа (заттар, құбылыстар, оқиғалар, адамдар, жануарлар, өсімдіктер әлемі т.б.) байланысты зерттеледі.

Әлеуметтану ғылымы тұрғысынан стереотип термині тар ұғымда, яғни белгілі бір адамдар ұжымы мен оның өкілдері тұрғысынан ғана зерттеліп келсе, ал когнитивтік тұрғыдан кең ұғымда, яғни түрлі тілдік формада берілетін (сөздің лексикалық, мағынасы, оның сөзжасамдық және семантикалық дериваттары, басқа сөздермен тіркесу және жұптасу мүмкіндіктері, этимологиялық, фразеологиялық және грамматикалық ерекшеліктері тұрғысынан) менталдық (семантикалық) құбылыс ретінде қарастырылады. Дегенмен, стереотип терминінің этнолингвистика ғылымында когнитивтік дефиниция ретінде айқындалуы барлық тілдік бірліктер деңгейінде қарастырылған заттар туралы түсініктердің жиынтығы болып табылады. Мұндай ұғым-түсініктер сол тілдің өзінде бұрыннан бар (мысалы, мақал-мәтелдері) немесе кейіннен пайда болған тұрақты тіркестер болуы мүмкін [6].

Дүние бейнесі толық әрі дәл қабылдануы үшін ол иерархиялық құрылым тұрғысынан реттелген, үш өлшемді, динамикалық және жүйелік тұрғыдан үйлескен болуы шарт, ал ол үшін онда стереотиптердің заттық және предикаттық қасиеттері жан-жақты қамтылуы тиіс. Стереотиптердің «заттық» қырын олардың жазықтықтағы күйімен түсіндіруге болады, яғни жер бетіндегі құрлық пен өзен-көлді, теңіз бен шөлді бейнелеген картаға және жүйелеуші адам әлемдегі заттар мен құбылыстардың белгілері мен қасиеттеріне көңіл бөліп қана қоймай сондай-ақ әрбір зат пен құбылыстың қасиеті мен сыр-сипатын тануға ұмтылады.

Сонымен, стереотип — дүниенің концептуалды бейнесінің кейбір көріністері (фрагменттері), менталды «бейнесі», заттар мен құбылыстар жайлы қалыптасқан тұрақтылық. Стереотип өз кезегінде заттар мен құбылыстардың ішкі мән-мағынасын түсіндіретін ұлттық-мәдени ұғым болып табылады. Жеке тұлғаның белгілі бір қоғамдағы әлеуметтік өмір әдебі мен салтына сәйкес қалыптасқан стереотиптік білім көзі оның қандай мәдениет өкілі екенін танытатындықтан, стереотиптер мәдениеттегі прецедентті (аса маңызды) бірліктер болып есептеледі. Стереотиптер — бір жағынан халықтың өз мәдениетіндегі құндылықтарды сақтауға және өзгертуге, екінші жағынан өзінде барды бағамдауға, аялауға және тануға ықпал ететін тіл мен сөйлеудің тұрақтандырушы факторы.

Әдебиеттер:

1. Павловская А. В. Этнические стереотипы в свете межкультурной коммуникации. М.: Просвещение, 1998
2. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика, 2004, с.272
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Советская энциклопедия, 1969, с.608
4. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Психология. Учеб для вузов. — М.: Издат. Центр «Академия», 2000. —512 с.
5. Арутюнян С. М. Нация и ее психологический склад. Краснодар: Изд-во Краснодар. гос. пед. ун-та, 1966. 271 с.
6. Бартминьский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Пер. с польск. М., 2005, с.528

Ағылшын-қазақ тілдеріндегі ғылыми терминологияның қалыптасуы мен дамуы

Ташенова Жанат Ахтаевна, аға оқытушы;

Джумагулова Марияш Шырдаевна, филология ғылымдарының кандидаты;

Нурекешова Гульсим Рахметбековна, филология ғылымдарының кандидаты

Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда, Қазақстан)

Қоғам дамуын ілгерілетте түсудің бірден-бір тиімді жолы ғылыми-техникалық прогресс болып отырған жағдайда, қоғамдық ғылымның үлесіне тиер шаруа аз емес. Искерлік, жауапкершілік, білгірлік, білімдарлық, шапшаңдық, қабілеттілік талабы күшейген қазіргі кезең, әсіресе, тілдің ең күрделі де бай қатпары — терминологиялық лексиканы реттеуді қажет етеді. Өйткені ғылыми-техникалық прогресс жетістіктеріне сүйену арқылы экономика мен әлеуметтік шаруаны жеделдете түсуі, бір есептен, сол жетістіктерді дұрыс өрнектеуге тиіс тілдің терминдер жүйесіне де тікелей байланысты деп түсіну керек.

Ташенова Жанат Ахтаевна, старший преподаватель;
Джумагулова Марияш Шырдаевна, кандидат филологических наук, доцент;
Нурекешова Гульсим Рахметбековна, кандидат филологических наук
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (Казахстан)

В настоящее время, когда идет процесс бурного развития научно-технических отраслей знания, резко возрос интерес к изучению научно-технических терминосистем и отдельных подъязыков. С каждым годом в науке и технике возникают все новые и новые термины. Это происходит из-за постоянного развития уже существующих научных дисциплин и появления новых отраслей научно-технического знания. Именно научно-технический прогресс обуславливает необходимость в исследовании отдельных терминов, терминологий и подъязыков, отражающих всю совокупность терминологических единиц отдельно взятой научно-технической отрасли.

Қоғам дамуын ілгерілете түсудің бірден-бір тиімді жолы ғылыми-техникалық прогресс болып отырған жағдайда, қоғамдық ғылымның үлесіне тиер шаруа аз емес. Іскерлік, жауапкершілік, білгірлік, білімдарлық, шапшаңдық, қабілеттілік талабы күшейген қазіргі кезең, әсіресе, тілдің ең күрделі де бай қатпары — терминологиялық лексиканы реттеуді қажет етеді. Өйткені ғылыми-техникалық прогресс жетістіктеріне сүйену арқылы экономика мен әлеуметтік шаруаны жеделдете түсуі, бір есептен, сол жетістіктерді дұрыс өрнектеуге тиіс тілдің терминдер жүйесіне де тікелей байланысты деп түсіну керек. Ғылым мен техниканың тоқтаусыз даму жағдайы, сонымен қатар, халықаралық іскерлік және ғылыми қарым-қатынасында терминологиялық жүйенің стандартталуы мен біріктірілуі соңғы онжылдықтардың өзекті мәселесіне айналып отыр. Осы мәселелерге байланысты лингвисттерге, аудармашыларға, экономика-қаржы саласы мамандарына қойылатын талап пен міндет өзгерді.

А. А. Реформатскийдің пікірінше, термин екі жүйенің бір уақыттағы бірлігі: логос (logos) ғылыми білімдердің жинақталған жүйесі, лексис (lexis) болса тілдің лексикалық жүйесі. Ал шындығында, логоста, лексисте, олардың қалай пайда болғанына қарамастан, терминнің мағынасын түсіну үшін маңызды. Жалпы әдеби тіл сөзінің өзі «семантикалық өзгеріс» нәтижесінде термин бола алады немесе терминдер арнайы жасалынады [1, с. 91].

Термин табиғаты туралы Қ.Ахановтың тұжырымы бойынша: «Тіл — тілдің лексикасында ғылым мен техниканың алуан түрлі салаларында қолданылатын арнаулы сөздер бар. Олар терминдер деп аталады». «Күнделікті өмірде барлық салада жалпылама қолданыла беретін сөздер ыңғайына қарай түрлі-түрлі мағынада жұмсалып, көп мағыналы болып келсе, терминдердің басым көпшілігі дара мағынасында жұмсалады. Демек, дара мағыналы болу — терминге тән, басты қасиет» деп, терминнің мағыналық табиғатын дұрыс ашып береді [2, 121]. Терминдердің қолдану табиғаты термин туралы анықтамаларда беріліп жүр. Оларға негізінен ғылым, техника, өндіріс, т.б. салаларды алады. Біздің оған қосатынымыз өмір мен тіршіліктің зерттеуге түскен қай жүйесі бар болса, ғылыми көзқарасы бар жерлерге термин қолданылады.

А. А. Реформатскийдің пайымдауы бойынша термин «экспрессивтілігі жоқ, бірмағыналы сөздер» [3, с.121]. Терминге қойылатын басты талап — бірмағыналылық. Жалпы терминологияда бұл талап екі жол арқылы жүзеге асады, себебі терминдердің екі категориясы бар: 1) жалпығылыми және жалпытехникалық терминдер және 2) арнайы терминдер.

Жалпығылыми және жалпытехникалық терминдер ғылым мен техниканың жалпы түсінігін білдіреді. Терминдер тек тілде ғана емес, белгілі бір терминология құрамында болады. Терминология ғылыми терминдердің жүйесі ретінде тілдің жалпы лексикалық жүйесіне кіреді. Термин қалыптастыруда кең тараған тәсілдердің бірі — ғылым, білімі дамыған алдыңғы қатарлы елдердің терминдерін тілдің дыбысталу заңдылығына икемдеп алу. Өзіміз жақсы білетін орыс тіліндегі терминдердің 70—80 %-ы латын, грек, ағылшын т. б. тілдерден енген сөздер. Бірақ олар орыс тілінің дыбысталу заңдылығына бағынып енгендіктен, олардың жат сөздер екенін көп адам аңғара бермеуі де мүмкін [4].

Қазіргі жағдайда ағылшын тілі интернационализмдердің құрылуының қайнар көзі. Қазақ тілінде ұлтаралық құндылық болып табылатын ағылшын тілінен енген халықаралық терминдер жетерлік. Ағылшын тілінің ғылым тілі болып құрылуының соңғы кезеңін, ғылыми терминдер санының айтарлықтай өсуін XVIII ғасырға жатқызуға болады. Ғылымның, саяси қарым-қатынастың, экономиканың дамуының нәтижесінде көптеген терминдер қалыптасты. Термин, ең алдымен, белгілі ғылым саласының ұғымдар жүйесінен туындайды. Ол — осы құбылысты таңбалау үшін құрастырылған немесе сол жағдай үшін арнайы ойлап табылған шартты белгілер емес. Олар тілде бұрыннан бар белгілі бір мағынаға ие сөздер мен түбірлер негізінде пайда болады. Бір сөзбен айтқанда, терминология мағыналы сөздер негізінде жасалатын арнайы лексика жиынтығы және соны зерттейтін ғылым саласы.

Қазіргі қазақ терминологиясы өзінің даму, қалыптасу тарихында бір-неше кезеңдерден өтті. Ол кезеңдердің әрқайсысы қоғамымыздың саяси-экономикалық, тарихи-мәдени өмірінде болған өзгерістермен тығыз байланысты. Қоғам өмірінде болған ондай өзгерістер терминологиялық лексиканың қалыптасуына тікелей әсер етті. Ғалым Ш.Құрманбайұлы өзінің «Халықаралық терминдер туралы» деп аталатын мақаласында: «Қоғам дамуының, терминология қалыптасуының әр кезеңіндегі шет тілдерінен енген сөздердің түрліше аталуы бір қарағанда соншалықты назар аударма қоятындай мәселе сияқты көрінбеуі де мүмкін. Ал шын мәнінде бұған елеусіз қалдыра салатын ұсақ-түйек нәрсе деп қарауға болмайды. Өйткені, дәл сол атаулар арқылы ұлт зиялыларының, ғылыми жұртшылықтың, көпшілік қауымның кірме сөздерге берген бағасын көруге болады. Өзге тілден енген терминдердің мұндай атаулары тек атауыштық қана емес, сонымен бірге бағалауыштық қызмет те атқарып тұр. Бұл әлеуметтік лингвистикалық, психолінгвистикалық тұрғыдан қарастыруды, арнайы мән беруді қажет ететін тіл үшін маңызды мәселе» — деген ой түйеді [4, 30]. Терминдердің пайда болуының басты себептері:

- қаржы, экономикалық, саяси қарым-қатынастар;
- шет елдік инвестициялар;
- қоғамдық және ғылыми-техникалық прогресс, ғылым мен техниканың қарқынды дамуы мен жаңалықтары;
- мәдениет саласындағы жетістіктер.

М. А. Брейтердің пікірінше, «қабылдаушы тілдің когнитивті базасында сәйкес ұғымның болмауынан өзге тілдің сөздерін, яғни кірме сөздерді қолдану туындайды» [6, 41]. Мұндай үдерістер көбінесе белгілі бір ұғымдар мен құбылыстарды тұрақтандыру немесе бекіту үшін заттың немесе құбылыстың нақты баламасы табылмаған жағдайда, кірме сөз арқылы оның мағынасын нақты және толық жеткізуге мүмкіндік береді. Қазақ және орыс тілдері қаржы саласындағы кірме сөздерді кірістіру үдерісін бастан кешіруде, себебі көптеген терминологиялық ұғымдар мен морфемалар сонау орта ғасырда латын тілінде негізі салынған. Қаржы-экономика саласындағы терминдер сөздер және сөз тіркестері арқылы беріледі және белгілі бір ұғымдарды атау үшін қолданылады.

Бүгін нарық қоғамдық өмірге етене еніп алды. Бұрын ести қоймаған, әуелі кезде құлаққа жаға да бермеген терминдер мен сөздерді ести бастадық. Бұл заңды. Қазір бұған үйрендік. Сондай-ақ қоғамымыздың жаңа саяси сипатына сәйкес «саяси жүйе», «саяси режим», «саяси билік», «саясат субъектілері», т.б. терминдер күнделікті қолданысқа алынды. Бұрынғы кеңестік қыспақтан босаған, ашық қоғам құруды мақсат етіп отырған елімізге жаһандану үде-

рісі де жаңа ұғымдар алып келіп жатыр. Мұның бәрі — тілдің тірі организм екенін көрсететін факторлар. Байлығы, мазмұндылығы жағынан еш тілден кем де артық та емес қазақ тілінің бүгінгі күні елеулі түрде баи түскені тіл мамандарына ғана емес, қарапайым халыққа да белгілі.

Ағылшын тілінен толықтай кірме сөздерді қолдану экономика саласында көптеп қолданылады. Қазіргі таңда ескі эканомикалық және құқықтық қатынастарды ауыстыру үдерісі жүріп жатыр, және де әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайында жаңа халықаралық қаржы-экономикалық қатынастар пайда болуда. Алдағы экономикалық даму жағдайының әсерінен көптеген қаржы-банк терминдерінің тілімізге енуі байқалады. Мысалы: «*биллинг*» термині ағылшын тілінің *billing* және *bill* сөздерінен қалыптасқан, есеп, билет, есеп жүргізу жүйесі деген мағынаны білдіреді және қазақ, орыс тілдеріне транскрипция тәсілі арқылы аударылған; «*демпинг*» термині ағылшынның *dumping* сөзінен шыққан, кептелу, тежеу деп аударылса, қаржы саласында тапшы тауарлар мен қызметтер бағасын жасанды түрде азайту деген мағынаны білдіреді, қазақ және орыс тілдеріне транслитерация тәсілі арқылы аударылған; «*дилер*» термині, *dealer* сөзінен, кәсіпкер, саудагер, сауда агенті деген мағынаны білдіреді, қазақ және орыс тілдеріне транскрипция тәсілі арқылы аударылған; *dealing* сөзінен шыққан «*диллинг*» термині сауда қатынасын, келісімшартты, сату-сатып алуды білдіреді, және *дилер* термині сияқты қазақ және орыс тілдеріне транскрипция тәсілі арқылы аударылған, ал *default* сөзінен шыққан «*дефолт*» кірме сөзі міндетті орындамау, ереже бұзу, қарыз төлеуден бас тарту, қаржы операцияларын орындамау деген мағынада қолданылады және транскрипция тәсілі арқылы аударылған. «*Лизинг*» термині ағылшынның *leasing* сөзінен енген, транскрипция тәсілі арқылы аударылған және аудармада жалға алу, жалға беру деген мағынаны білдірсе; кеңінен қолданылып жүрген «*маркетинг*» термині ағылшын тіліндегі *marketing* сөзінен шыққан және де аудармада сауда, сату, сауда жасау деген мағынаны білдіреді және қазақ, орыс тілдеріне транслитерация тәсілі арқылы аударылған. Ал күнделікті өмірде де көптеп кездестіретін «*менеджер*» термині ағылшын тіліндегі *manager* сөзінен енген, қазақ, орыс тілдеріне транскрипция тәсілі арқылы аударылған және аудармада меңгеруші, директор, басқарушы деп береміз.

Жоғарыда аталған терминдер шет елдік серіктестерге де, өзімізге де түсінікті, қолдануға икемді және жалпы қабылданған сөз. Бірақ осылай қазақ тілінің ғылыми терминологиясының жұтандығы байқала бастайды. Тіпті кейбір ғалымдар өз жобаларында аударуды қажет етпей, жаңа терминологияны қолданады. Бұл тәсіл ұғымның нақты мағынасын дәл жеткізуде, бастапқы мағынаны

еш өзгертпей, дәл сол қалпында, сол мағынада берудің таптырмас тәсілі болғанымен де, ағылшын тілін меңгермегендер оны түсініп, есте сақтай алмайды.

Тілімізді ғылыми тілге айналдыру тәуелсіздік алғаннан бері күн тәртібінен түспей талқыланып келеді. Себебі мемлекеттік тілде әр түрлі ғылым саласына сәйкес қолданатын терминдердің болуы міндетті десек те болады. Басқа сөзбен айтқанда, терминдерді өз еркімен өзінше түсіндіруге мүмкіндік бермейтіндей, термин мағынасы қарапайым, түсінікті және нақты болуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология. — М., 2000. — С.91.
2. Аханов К. Тіл білімі негіздері, Алматы, 1993
3. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология. — М., 2000. — С. 121.
4. Құрманбайұлы Ш. Туыстас тілдерге ортақ терминологиялық қор қажет // «Мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту мәселелері». — Көкшетау: «Көкше-полиграфия», 2001. — 30 б.

ЭКОЛОГИЯ

Жоңғар Алатауы ұлттық парктағы маралдың (*cervus elaphus sibirica*) 2010–2014 жылдар аралығындағы сан динамикасы және олардың фенологиялық құбылыстарының ерекшеліктері

Байтанаев Озат Амантаевич, биология ғылымдарының кандидаты

Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Молдахан Жанарбек, аға ғылыми қызметкері

«Жоңғар Алатауы» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі

Серікбаева Андия Түйтебаевна, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты

Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Вайтихович Александр Викторович, мемлекеттік инспектор

«Жоңғар Алатауы» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі

Мақалада Жоңғар Алатауы МҰТП аумағындағы маралдардың қазіргі таңдағы саны және маусымдық құбылыстары туралы мәліметтер келтірілген.

Кілт сөздер: ұлттық парк, марал, есепке алу, сан динамикасы, фенологиялық құбылыстары.

Динамика численности маралов (*cervus elaphus sibirica*) в 2010–2014 годы и особенности фенологии их жизнедеятельности в Жонгар-Алатауском национальном парке

Байтанаев Озат Амантаевич, кандидат биологических наук, доцент

Казахский национальный аграрный университет

Молдахан Жанарбек, старший научный сотрудник

Джунгар Алатауский государственный национальный природный парк

Серикбаева Андия Тютубаевна, кандидат сельскохозяйственных наук, профессор

Казахский национальный аграрный университет

Вайтихович Александр Викторович, государственный инспектор

Джунгар Алатауский государственный национальный природный парк

В статье приведены результаты многолетних учетов численности марала и отмечается рост их поголовья. Также изложены материалы по срокам наступления тех или иных фенологических фаз в жизнедеятельности этих копытных в условиях Жонгар-Алатауского национального парка.

Ключевые слова: национальный парк, марал, учет численности, динамика численности, фенологические явления.

Population dynamics of marals (*cervus elaphus sibirica*) between 2010–2014 years and fenology features of their vital functions in the Zhonggar-Alatau national park

Baitanayev O., Moldakhan Zh., Serikbayeva A. T., Waitikhovich A.

The article presents the results of long-term censused of deer and marked increasing of their population. Also presented materials on limitation of certain phenological phases in the life of the ungulates in condition of Zhonggar-Alatau National park.

Keywords: National park, deer, census, population dynamics, phenological phenomena.

«Жоңғар Алатауы» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі 30.04.2010 жылы ҚР Үкіметінің № 370 қаулысымен құрылды. Парк Жоңғар Алатауының солтүстік жотасында орналасқан, батысынан шығысына қарай шамамен 300 шақырымға созылып жатыр.

Оның аумағы Алматы облысының Ақсу, Сарқан және Алакөл аудандарында орналасқан. Жалпы жер көлемі — 356 022 га құрайды, соның ішінде 200 060 га марал мекендейтін орман қоры жерлері.

Парктің оңтүстік шекарасы Қазақстан және Қытайдың (ҚХР) шекарасымен, күзет аймағымен өтеді. Батыс шекарасы -Үлкен Айдаусай өзеннің арнасымен өтеді, солтүстік шекарасы- солтүстік Желдіқарағай тауының етегімен Сарқан өзеніне дейін, сосын Марқатау тау бөктерімен Тополевка ауылына дейін және жағалай қара жолмен Лепсі ауылына дейін, содан соң тау бөктеріндегі Тентек және Кепелі өзендердің қосылатын жеріне дейін, Безымянный бастауының арнасы арқылы Тентек-2 өзені арнасы арқылы ҚХР мемлекеттік шекарасы аумағына дейінгі жерді алып жатыр.

Жоңғар Алатауы МҰТП құрылғаннан бері парк аумағындағы жануарлар алуантүрлілігі зерттеу және санақ жұмыстарын жүргізе бастады. Бұл мақалада біз тек маралдардың сандық құрамына және маусымдық құбылысына тоқталамыз [2].

Зерттеу және санақ жүргізу әдістер: Негізінен маралдарды есепке алу үшін Қазақстандағы сирек және негізгі аңшылық мақсаттағы жануарларға арналған санақ жүргізу әдістемесі қолданылды.

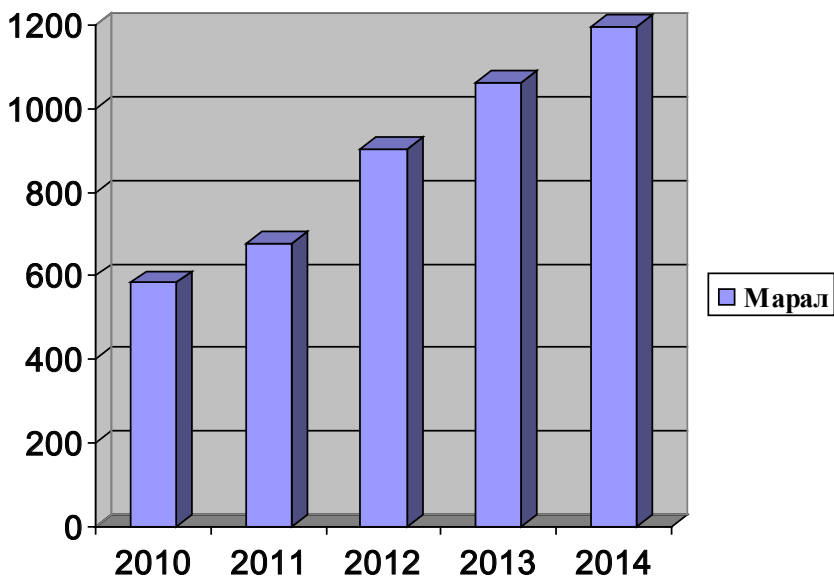
Зерттеу нәтижелері: Парк аумағында арнайы жабайы жануарларға санақ жүргізу мақсатында 14 санақ маршруттары жасалынған. Оның 8-і Алакөл, 3-і Лепсі, 3-і Сарқан филиалдарында. Негізгі санақ жұмыстары қыс айларында (ҚМС) шоғырланған жерлері бойынша және күзде күйойнақ кезінде жүргізілді. Қыста шоғырланған жерлері бойынша сонымен қатар күйойнақ ойнақ кезінде маралдарды есепке алу парк аумағындағы нақты санын есептеуге мүмкіндік береді. Ал парк аумағындағы маралдардың маусымдық құбылыстары жыл бойына тұрақты бақыланады.

2010 жылғы санақ бойынша парк аумағынан 583 бас марал тіркелген. 2011 жылғы санақ бойынша парк аумағынан 676 бас марал тіркелген, оның ішінде еркегі 259, ұрғашысы 288, төлдері 129. 2011 жылы маралдардың мекендейтін алқаптары 162,2 мың.га болып, парк аумағының 45 % жерін құрады. Таралу аумағы бойынша тығыздығы 1000 га 4,1 маралдан келеді. 2012 жылғы санақ бойынша паркта 904 бас марал тіркелген, оның ішінде еркегі 299, ұрғашысы 436, төлдері 169. 2012 жылы маралдардың мекендейтін аумағы 189,2 мың.га болып, парқтың 53 % жерін құрады. Таралу аумағы бойынша тығыздығы 1000 га 4,8 маралдан келеді. 2013 жылғы санақ бойынша паркта 1063 бас марал есепке алынған, оның ішінде еркегі 385, ұрғашысы 485, төлдері 171. 2013 жылы маралдардың мекендейтін аумағы 189,2 мың.га болып, парқтың 53 % жерін құрады. Таралу аумағы бойынша тығыздығы 1000 га 5,6 маралдан келеді. 2014 жылғы санақ бойынша паркта 1199 бас марал есепке алынған, оның ішінде еркегі 536, ұрғашысы 460, төлдері 203. 2014 жылы маралдардың мекендейтін аумағы 189,2 мың.га болып, парқтың 53 % жерін құрады. Таралу аумағы бойынша тығыздығы 1000 га 6,3 маралдан келеді (сурет).

Осыған орай зерттеген тұяқтыларды Іле-Алатау ұлттық парктағы маралдар популяциясымен салыстырғаны маңызы бар болып табылады. Іле Алатауда орманды алқаптардың жалпы ауданы 81467 га құрады. 2010–2011 жылдары маралдардың саны 514 және 552 басы болған, яғни тығыздылығы 1000 га, 6,3 және 6,8 осы тұяқты жануардан келеді [1]. Бірақ Жоңғар Алатаудағы орманды алқаптар көбірек болып, 200060 га құрады. Ал 2010–2011 жылдары

маралдардың 583 және 676 басы есепке алынған, яғни тығыздығы 1000 га 2,9 және 3,4 маралдан келеді. Сонымен айтқанда, Іле-Алатау ұлттық парктағы маралдар популяциясының сан денгейі екесе жоғары болғаны айқын.

Маралдар жаз айларында субальпі және альпі белдеулеріне дейін таралып парктің барлық аумағында кездеседі. Қыс айларында шағын топтар құрып парк аумағындағы Аршалы, Жылысай, Аттапқан, Көкжар, Жамантас, Бір-мойын, Маралсай, үлкен Жылысай, шығыс Аршалы, Тастау, Кең өзен, Асу, Ақшұнақ, күнгей Ақшұнақ, Қарасырық, теріскей Көктөбе, Үштөбе, Қиікбай шатқалдарын мекендейді.

Сурет — Маралдың 2010–2014 жылдары аралығындағы сандары туралы диаграммасы

Жоңғар Алатауда таралған маралдар популяцияларының негізгі фенологиялық құбылыстары кестеде көрсетілген. Бұл тұяқты жануарлардың өміріндегі фенологиялық құбылыстары орнау кесімді мерзімдері жылдар бойы мүлдем өзгеше екені анық.

Қорытынды. 2010 жылдан бергі ұлттық парк қызметкерлерінің жұмыстарының нәтижесінде осы аумағындағы маралдардың саны бесжылдық есептелінді. Сонымен қатар зерттелген тұяқты жануарлардың маусымдық құбылыстары бақыланды.

Кесте — Маралдардың өміріндегі фенологиялық құбылыстары

Фенологиялық құбылыстары \ Жылдар	2010	2011	2012	2013	2014
Шағылысудың басталуы	Қыркүйек айының 1 он күндігінен	Қыркүйек айының 2 он күндігінен	Қыркүйек айының 1 он күндігінен	Қыркүйек айының 2 он күндігінен	Қыркүйек айының 2 он күндігінен
Шағылысудың аяқталуы	Қазан айының 2 он күндігі	Қазан айының 2 он күндігі	Қазан айының 2 он күндігі	Қазан айының 2 он күндігі	Қазан айының 3 он күндігі
Түлеудің басталуы	Сәуір айының 3 он күндігінен	Сәуір айының 3 он күндігінен	Сәуір айының 2 он күндігінен	Сәуір айының 2 он күндігінен	Сәуір айының 2 он күндігінен
Түлеудің аяқталуы	Маусым айының 1 он күндігі	Маусым айының 1 он күндігі	Мамыр айының 3 он күндігі	Маусым айының 1 он күндігі	Маусым айының 1 он күндігі
Мүйіздерін түсіру	Наурыз айының 3 он күндігінен сәуір айының 2 он күндігі аралығы	Сәуір айының 1—3 он күндігі аралығы	Наурыз айының 2 он күндігінен сәуір айының 2 он күндігі аралығы	Сәуір айының 1—3 он күндігі аралығы	Сәуір айының 1—3 он күндігі аралығы
Төлдердің пайда болуы	Сәуір айының 3 он күндігінен	Мамыр айының 2 он күндігінен Маусым айының 1 он күндігі аралығы	Мамыр айының 2 он күндігінен Маусым айының 1 он күндігі аралығы	Сәуір айының 3 он күндігінен	Мамыр айының 1—3 он күндігі аралығы

Әдебиеттер:

1. Жубанышева А. Т., Байтанаев О. А., Абаев О. Ж. Ресурсы марала (*сervus elaphus sibirica*) в центральной части хребта Иле-Алатау // Изденіс — Поиск. Серия естественных и технических наук. - Алматы, 2015, № 2. - с.288—293.
2. Методы учета основных охотничье-промысловых и редких видов животных Казахстана. - Алматы, 2003. - 203 с.

Молодой ученый Қазақстан

Zhas galym Qazaqstan

Научный журнал
Выходит два раза в месяц
№ 19 (99) / 2015

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметова Г. Д.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М. Н.
Иванова Ю. В.
Каленский А. В.
Куташов В. А.
Лактионов К. С.
Сараева Н. М.
Авдеюк О. А.
Айдаров О. Т.
Алиева Т. И.
Ахметова В. В.
Брезгин В. С.
Данилов О. Е.
Дёмин А. В.
Дядюн К. В.
Желнова К. В.
Жуйкова Т. П.
Жураев Х. О.
Игнатова М. А.
Коварда В. В.
Комогорцев М. Г.
Котляров А. В.
Кузьмина В. М.
Кучерявенко С. А.

Лескова Е. В.
Макеева И. А.
Матроскина Т. В.
Матусевич М. С.
Мусаева У. А.
Насимов М. О.
Прончев Г. Б.
Семахин А. М.
Сенцов А. Э.
Сенюшкин Н. С.
Титова Е. И.
Ткаченко И. Г.
Фозилов С. Ф.
Яхина А. С.
Ячинова С. Н.

Ответственные редакторы:

Кайнова Г. А., Осянина Е. И.

Международный

редакционный совет:

Айрян З. Г. (Армения)
Арошидзе П. Л. (Грузия)
Атаев З. В. (Россия)
Бидова Б. Б. (Россия)
Борисов В. В. (Украина)
Велковска Г. Ц. (Болгария)
Гайич Т. (Сербия)
Данатаров А. (Туркменистан)

Данилов А. М. (Россия)
Демидов А. А. (Россия)
Досманбетова З. Р. (Казахстан)
Ешиев А. М. (Кыргызстан)
Жолдошев С. Т. (Кыргызстан)
Игисинов Н. С. (Казахстан)
Кадыров К. Б. (Узбекистан)
Кайгородов И. Б. (Бразилия)
Каленский А. В. (Россия)
Козырева О. А. (Россия)
Колпак Е. П. (Россия)
Куташов В. А. (Россия)
Лю Цзюань (Китай)
Малес Л. В. (Украина)
Нагервадзе М. А. (Грузия)
Прокопьев Н. Я. (Россия)
Прокофьева М. А. (Казахстан)
Рахматуллин Р. Ю. (Россия)
Ребезов М. Б. (Россия)
Сорока Ю. Г. (Украина)
Узаков Г. Н. (Узбекистан)
Хоналиев Н. Х. (Таджикистан)
Хоссейни А. (Иран)
Шарипов А. К. (Казахстан)

Художник: Шишков Е. А.

Верстка: Бурьянов П. Я.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

E-mail: info@moluch.ru

http://www.moluch.ru/

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый»,

420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, 26